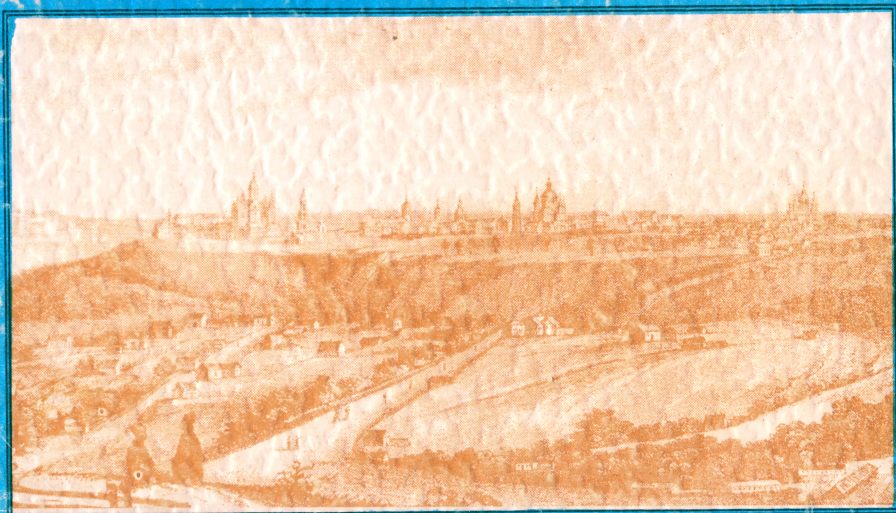

63.4 (4УКР-4ПОЛ)

С 89

СУПРУНЕНКО О.Б.

На землі Полтавській

Національна Академія Наук України
Інститут археології
Управління культури Полтавської облдержадміністрації
Центр охорони та досліджень пам'яток археології

СУПРУНЕНКО О.Б.

На землі Полтавській

Пам'ятки археології Полтави та околиць

До 825-річчя від дня першої літописної згадки про Полтаву

Полтава
«Археологія»
1998

УДК 930.26
ББК 63.4 (4 УКР. — 4 Пол.)
С 89

С 89. СУПРУНЕНКО О.Б. **На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць** / Видп. ред. Толочко П.П. — Полтава: Археологія, 1998. — 160 с.: іл. — Серія "Пам'ятки археології Полтавщини". — Вип 4. — Укр. м. — Рез. англ., рос. — (Національна Академія Наук України. Інститут археології. Управління культури Полтавської облдержадміністрації. Центр охорони та досліджень пам'яток археології).

З дня першої літописної згадки про Лтаву-Полтаву у "Повісті минулих літ" виповнюється 825 років. Але історія міста сягає глибин віків. Безперервний розвиток сучасного міського центру охоплює більше 1100 останніх років.

Науково-популярний нарис про пам'ятки найдавнішої історії на території та в околицях міста Полтави — одного з найстаріших давньоруських міст Дніпровського Лівобережжя.

У виданні наводиться огляд старожитностей в межах і околицях міста від доби пізнього палеоліту до XIV ст. Особлива увага приділяється археологічним пам'яткам, виявленим у ході охоронних досліджень полтавських археологів 1983-1997 років.

Для істориків, археологів, краєзнавців, викладачів вузів і шкіл, найширшого загалу шанувальників історії України та Полтавщини.

Видано за сприянням Полтавського міського голови **Кукоби А.Г.**

Відповідальний редактор академік НАН України, доктор історичних наук, професор **Толочко П.П.**

Рецензенти: доктор історичних наук **Нестуля О.О.**, **Приймак В.В.**, доктор історичних наук **Терпиловський Р.В.**

Рекомендовано до друку рішенням Наукової Ради Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, протокол № 1 від 24 березня 1998 р.

ISBN 966-95374-0-1

© Супруненко О.Б., 1998

© Оригінал-макет: ВЦ "Археологія" ЦОДПА, 1998

Полтава, як і більшість літописних давньоруських міст Лівобережжя України, досягла досить солидного віку. Обласний центр — красуня Полтава на Ворсклі — гордиться відзначити 825-літній ювілей з дня першої літописної згадки про Птаву в "Повісті минулих літ". Археологічні дослідження в межах історичного центру останніх років, які продовжуються майже щорічно за підтримки виконкому Полтавської міської Ради, розкривають все нові і нові сторінки історії цього древнього і вічно юного міста. Тепер вже можна говорити й про більше ніж тисячолітній час безперервного розвитку цього всевітньо відомого центру слов'янської культури — духовної колицки України.

Земля велетів світової культури і науки — Самійла Величка, Івана Котляревського, Панаса Мирного, Миколи Яромненка, Юрія Кондратюка, місце плідних наукових пошуків Володимира Вернадського, Миколи Вавілова, Михайла Остроградського, Миколи Селіфосовського та інших, устала собі й тим, що відкрила широку дорогу в світ відомим дослідникам найдавнішої історії України, музейникам, меценатам. Тут навчався визначний подвижник музейництва Олександр Поль та видатний історик і археолог Василь Ляскоронський, укладав свою "Историю Малой России" Дмитро Баггин-Каменський, успішно втілював перший вітчизняний проєкт музефікації храму Покрови Петра Калининовича археолог і мистецтвознавець Микола Макаренко, творили відомі історики і краєзнавці Іван Поклюкський, Лев Падєєва та Володимир Пархоменко, розгорнули широку пам'яткоохоронну діяльність археологи і музейники Вадим Щербаківський та Михайло Рудинський, написав одну з перших робіт з

історії України для дітей Гринько Коваленко, збагатив численними народознавчими колекціями земський музей мещант-поставець Наклю Бобровський.

Важливими здобутками наукової діяльності наших попередників стало закладення підвалин вивчення досить цікавого проміжку історії Подтави — її передісторії та перших кроків розвитку міського центру. Ця робота на сьогодні продовжується новим поколінням дослідників. Адже без знання свого минулого, свого коріння на цій багатонічній, прекрасній землі, пам'яток, залишених нашими предками, навірядчи може існувати сучасна людина — громадянин України.

Напередодні визначного ювілею Подтави, шановні подтавці її гості міста, давайте ще раз повернемося до перипетиків, до багатой і героїчної історії нашого міста — стародавнього і сучасного, сповненого прагнень осягнути майбутнє і зберегти минуле, залишити нащадкам серед міської інфраструктури острівці культурних напорувань правичної історії давньої Мтави, пізньосередньовічної Оттави і Подтави козацької доби. І хай цей пласт культурних, у широкому розумінні цього поняття, напорувань надас нових сил у справі розвитку і розбудови нашого міста.

Подтавський
міський голова

А. Т. Кукоба А. Т. Кукоба

ПОЛТАВА: СТОРІНКИ ПЕРЕДІСТОРІЇ

Як і кожне місто, Полтава має свою передісторію. Ця "доісторична" частина життєпису обласного центру нараховує кілька десятків тисячоліть. Вивченням найбільшого та найдавнішого періоду полтавської передісторії понад 100 років займаються археологи. Колумбами старожитностей полтавських були відомі вітчизняні вчені Іван Зарецький (1857-1936), Василь Ляскоронський (1859-1928), Микола Макаренко (1878-1938), Лев Падалка (1859-1927), Михайло Рудинський (1887-1958), Микита Стан (1906-1943), Іван Ляпушкін (1902-1968), красзнавці Василь Бучневич (1860-1928), Микола Гавриленко (1889-1971), Галина Сидоренко (1918-1984). Полтавські передмістя та територію обласного центру обстежували археологи Євген Горюнов (1940-1981), Михайло Казанський, Галина Ковпаненко, Юрій Колосов, Валентина Непріна, Іван Післарій, Олег Сухобоков, Олександр Тахтай (1890-1963), Олександр Федоровський (1885-1939), Юрій Шилов, Вадим Щербаківський (1876-1957), Світлана Юренко та інші.

Починаючи з 1980-х рр. в околицях міста проводять розвідки та розкопки полтавські археологи Ігор Гавриленко, Анатолій Гейко, Ірина Кулатова, Любов Лугова. Охоронні археологічні дослідження в історичній частині Полтави в останні роки здійснювали Ірина Кулатова та Олександр Григор'єв (1990), Олександр Супруненко, за участю Дмитра Левченка, Ірини Кулатової та Віктора Приймака (1997). В околицях Полтави працювали експедиції та загони під ке-

Рис. 1. *Полтава*. Соборний майдан на початку XIX ст. Загальний вигляд Іванової гори з півдня за мал. О.Кунавіна. Гравюра Г.Стадлера. *ПКМ*.

рівництвом Ігоря Гавриленка (1992), Анатолія Гейка (1997), Ірини Кулатової (1987, 1994), Любові Лугової (1977, 1984), Володимира Мокляка (1994), Олександра Супруненка (1983-1985, 1994-1995), роботами яких віднайдені яскраві наукові матеріали за проблематикою першовитоків історії міста. Слід також назвати і місцевих краєзнавців, чийми зусиллями відкрито кілька десятків нових пам'яток археології на полтавських теренах. Це Олександр Дубінін, Григорій Заїка (1935-1997), Олександр і Світлана Ломакіни, Василь Кіщик та інші.

Отже, стараннями великої групи вчених і краєзнавців упродовж більш ніж століття було закладено надійний фундамент для вивчення найдавнішої історії міста Полтави — зібрано і введено до наукового обігу відомості про численні пам'ятки археології, окремі знахідки, опрацьовано музейні колекції. З'явилися в світ і наукові описи та

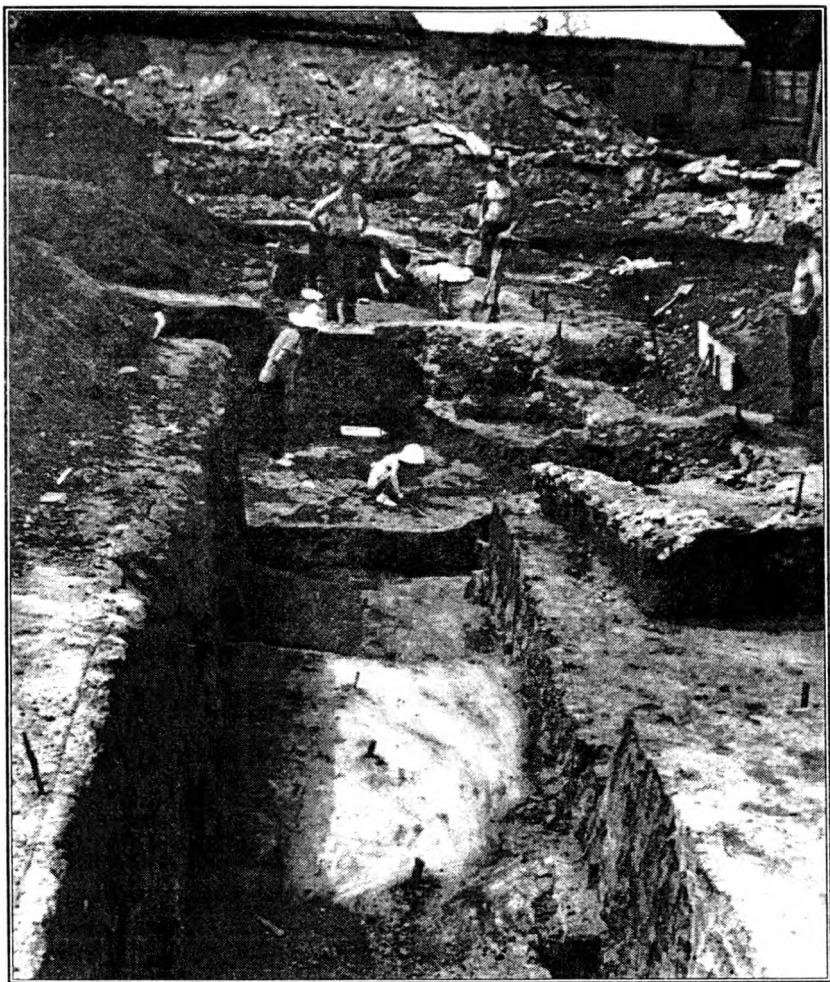

Рис.2. Охоронні археологічні дослідження в Полтаві. Спаська вул., 9.
Розкопки І.Кулатової та О.Григор'єва, 1990 р. Фото М.Радченка.

Рис.3 Околиці Полтави. Головач, с., Пінчукові горби, ур. Під час археологічної розвідки. Роботи автора, 1982 р. Фото М.Радченка.

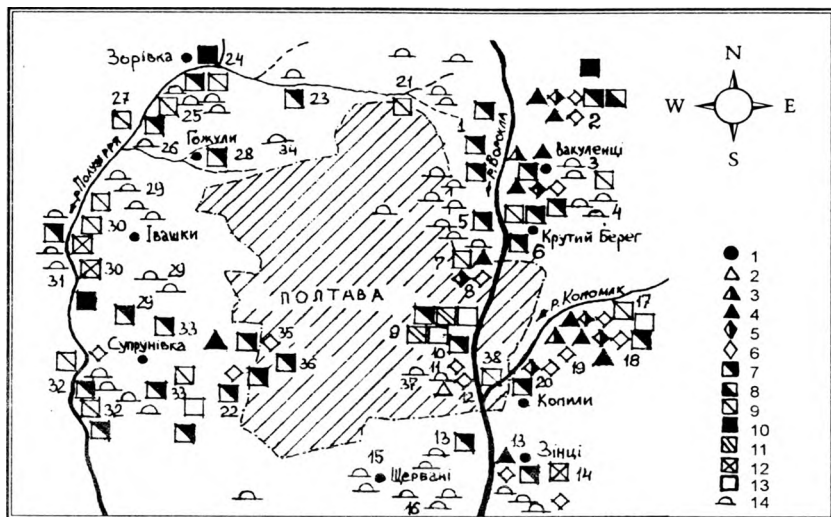

Рис. 4. Схема розташування археологічних пам'яток на території та в найближчих околицях Полтави. За розвідками 1983-1994 рр.

- 1 - сучасні населені пункти; 2 - палеоліт (15-10 тис. до н.е.); 3 - мезоліт (IX-VI тис. до н.е.); 4 - неоліт (V-початок III тис. до н.е.); 5 - енеоліт (кінець IV-III тис. до н.е.); 6 - бронза (II-початок I тис. до н.е.); 7 - скіфський час (VII-III ст. до н.е.); 8 - пізньозарубинецька культура (I-II ст. н.е.); 9 - черняхівська культура (III-IV ст.); 10 - пам'ятки середини - третьої чверті I тис. н.е.; 11 - роменська культура (VIII-початок XI ст.); 12 - салтівська культура (VIII-X ст.); 13 - киево-руський час (X-XIII ст.); 14 - кургани.

1 - Патлаївка; 2 - Марки; 3 - Вакуленці; 4 - Крутий Берег; 5 - Червоний Шлях; 6 - Дублянщина; 7 - ур Розізна; 8 - Красна (Соборна) пл.; 9 - парк Перемоги; 10 - Інститутська гора; 11 - Левада; 12 - Щемилівський кар'єр; 13 - Нижні Млини; 14 - Зінці; 15 - Щербані; 16 - Гора; 17 - Макухівка; 18 - ур Біла Гора; 19 - ур Триби; 20 - Копили; 21 - Побиванка; 22 - Шилівка; 23, 34 - Тахтаулове; 24 - Зорівка; 25 - Андріївка; 26 - Падалки; 27 - с-ще Бюфабрики; 28 - Гажули; 29 - Івашки; 30 - Лаврики; 31 - Соломахівка; 32 - Абазівка; 33 - Супрунівка; 35 - Поповки; 36 - Сади II; 37 - вул.П'єдденна; 38 - Климівка (Запіднічне сел.).

каталоги пам'яток міста. Як наслідок, у Полтаві розроблена і затверджена міською Радою історико-археологічна зона найдавніших культурних нашарувань міста, взято на облік та під охорону ряд археологічних об'єктів, на місці новобудов чи прокладання комунікацій проводяться охоронні археологічні дослідження. З 1993 року

такі роботи веде Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Полтавській археологічній проблематиці присвячено понад 300 наукових робіт, серед яких не тільки наукові статті, публікації, а й солідні монографії. Чимало з цих праць побачили світ у Полтаві, значна частина — в інших містах СНД, а то й за кордоном. Отже, короткий екскурс до таїн дополтавської історії матиме на меті познайомити краєзнавців та широкі читацькі кола з тим значним масивом наукових даних, що характеризують найдавніші історико-культурні надбання землі Полтавської. Видання містить не тільки велику кількість ілюстрацій (більша частина з яких оприлюднюється друком вперше), а й список основної наукової та краєзнавчої літератури за темою роботи, чим стане в нагоді майбутнім дослідникам.

У роботі використані фото, кресленики та архівні матеріали зі збірок Наукового архіву Інституту археології Національної Академії наук України в Києві, архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі, наукових архівів та фондів Полтавського краєзнавчого музею і Центру охорони та досліджень пам'яток археології в Полтаві, матеріали полтавських археологів, за надання яких автор висловлює щирю вдячність хранителям архівів і колегам.

ЗА ДОБИ КАМ'ЯНОГО ВІКУ

Найдавніші свідчення перебування стародавньої людини на території сучасної Полтави відносяться до епохи давнього кам'яного віку — пізнього палеоліту (35-11 тис. до н.е.), часу останніх в історії Землі зледенінь, суворого, майже арктичного клімату.

Саме до цієї доби відносяться рештки мисливського стійбища — помешкання людей сучасного антропологічного типу, виявлені на південній околиці міста — території колишнього глиняного Щемилівського кар'єру. Знахідки кісток мамонта та інших викопних тварин траплялися тут ще в першій третині XIX ст. і були визначені професором Харківського університету Іваном Калениченком. Вони певний час зберігалися в Полтавській гімназії до середини XIX ст. як перші палеонтологічні та археологічні знахідки на території міста. 1914-1919 рр. у кар'єрі були знайдені й надійно документовані чергові підтвердження існування короткочасової стоянки первісної людини. На глибині до 2,5 м у масиві високого правого берега Кобищанського струмка робітниками виявлені кістки північних оленя, носорога, бізона, а також вугілля від багаття та оброблені рукою людини кремені. Інформація про знахідку потрапила на сторінки не тільки українських, а й іноземних видань, стала загальновідомою. Сліди мисливської діяльності цього першого та інших людських колективів в межах Полтави не поодинокі. Так, в ряді місць іноді знаходили (і знаходять) кістки великих викопних тварин, насамперед

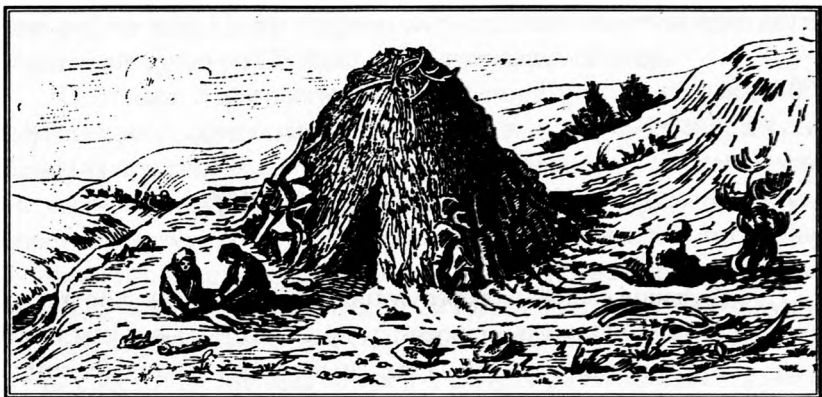

Рис.5. Уявний вигляд житла пізньопалеолітичної доби (за матеріалами Мізинської стоянки). Реконструкція І.Шовкопляса, 1957 р.

мамонтів, шерстистих носорогів, що були жаданою здобиччю полтавських першопоселенців, — біля сучасного парку "Перемога", на території міського базару, заводу алмазних інструментів, Дублянщині, селищі залізничників, Івонченцях, Копилах, Ліску, Нижніх Млинах, Патлаївці, Щербанях, Яківцях, при розчищенні русел рік Ворскли та Коломака.. Цікаво, що знахідки окремих кременів та кісток мамонта траплялися при прокладанні каналізації та інших роботах в Мазурівському ярі — верхній частині спуску вул.Леніна — від перетину останньої вулицею Братів Литвинових до криниці під колишньою Миколаївською церквою. Можливо, ці відомості допоможуть у майбутньому відкрити пізньопалеолітичне місцезнаходження майже в історичному центрі Полтави.

Минав час. Мінявся клімат. Суворий ландшафт північної тундри змінювався на лісостепове розмаїття заглавних лісів і лук, різно-трав'я степу на підвищеннях високих берегів, а то й буянні величезних лісових масивів. Певно, ще з віддалених від нас на кілька тисяч

Рис.6. *Біла Гора, ур.* Пізньонеолітичне місцезнаходження.
Розвідки автора, 1980 р. *Фото Г.Сидоренко.*

чоліть епох zostалися у піщаних відкладеннях в заплаві Ворскли і Коломака величезні морені дуби, вирвані з корінням стихією та занесені наживами повені...

Зі зміною кліматичних умов за мезоліту (IX-VI тис. до н.е.) первісною людиною обживаються надзаплавні тераси рік у межах майбутнього міста. Сліди однієї з таких стоянок знайдені поблизу села Макухівки Полтавського району — на Білій Горі.

Але найбільшою кількістю пам'яток представлені старожитності доби пізнього кам'яного віку — неоліту (V-III тис. до н.е.). Вони відкриті на перших і других надзаплавних терасах рік Ворскли та Коломака у складі двох груп: перша — в районі колишнього хутора Марки та селища Вакуленці на ворсклянському лівобережжі на північ від Полтави, друга — біля села Макухівки та в урочищі Біла Гора на лівому березі Коломака на схід від міста.

Пам'ятки неолітичної доби представлені в околицях Полтави залишками поселень і місцезнаходжень трьох археологічних куль-

Рис.7. **Макухівка, с.** Поселення доби неоліту-бронзи.
Південна околиця села. Розвідки та фото автора, 1983 р.

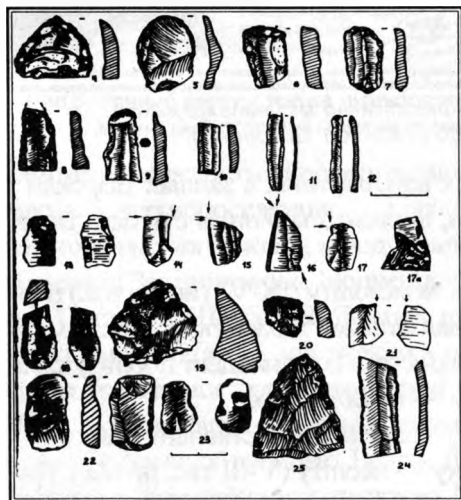

Рис.8. **Біла Гора та Макухівка.** Вироби з
кременю. Неоліт - енеоліт.
IV-III тис. до н.е. Розвідки автора,
1983 р. П.К.М.

тур — дніпро-донецької, лисогубівської та неоліту ямково-гребінцевої кераміки.

Залишки чи не найдавнішого неолітичного місцезнаходження, за свідченням Ігоря Гавриленка, знайдені 1991 р. на вимитих земснарядом пісках з переддонної частини відкладень річки Коломака за 0,5-0,6 км на схід від селища Залізничників. Серед зібраних тут матеріалів переважають уламки найдавнішої кераміки неолітичної доби.

Археологічними дослідженнями виявлений культурний шар пізньонеолітичного

поселення в Марках, що сягав товщини 0,2-0,3 м. Кілька помешкань стародавніх рибалок, мисливців і збирачів розташовувалися тут біля

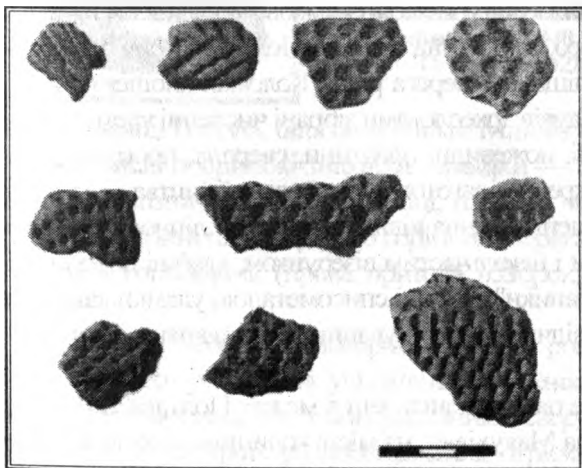
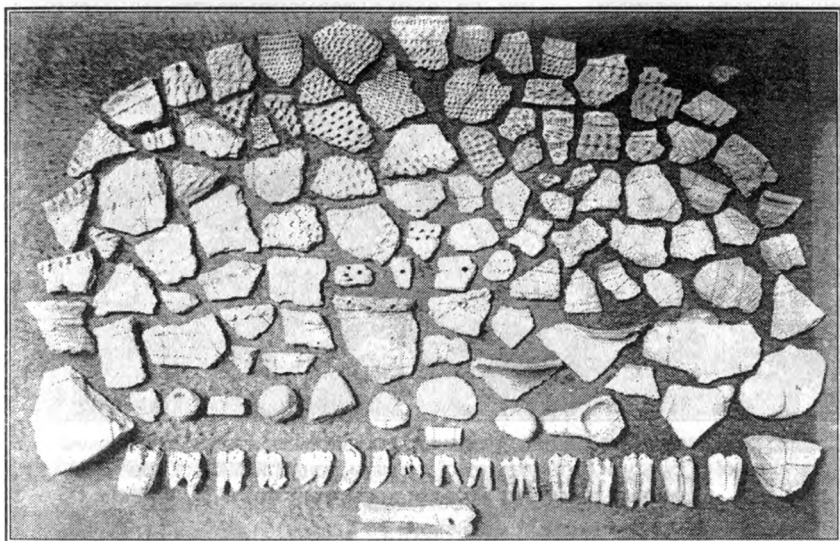

Рис.9. *Біла Гора, Триби та Макухівка.*
Уламки ліпного посуду.
Пізній неоліт, ранній і
середній бронзовий вік,
скіфський час. Розвідки
І.Зарецького, 1882 р.;
автора, 1983 р. П.К.М.

На фото вгорі — перші
археологічні знахідки з околиць
Полтави
(поч. 1880-х рр.)

Рис.10. *Лукищина, с.* Вигляд поселення неоліту ямково-гребінцевої кераміки, пізньоямної та культури багатовапеликової кераміки, бондарихинської, черняхівської, роменської культур. Розвідки та фото автора, 1983 р.

західного схилу великої дюни, поряд з руслом стариці Ворскли. Більш відоме поселення культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки в урочищі Біла Гора, за 3 км на схід від Полтави. Воно займало край мису високого піщаного берега річки Коломак площею понад 0,5 га. На поверхні видувів археологами зібрані численні крем'яні вироби: скребачки, різці, ножевидні пластини, свердла, проколки, сокирки-транше тощо, крем'яні заготовки для їх виробництва — нуклеуси, пластини та відщепи; значна кількість уламків ліпної кераміки, помережаної ямковим і накольчастим візерунком, кам'яні вироби — лопиця, так звані "човники" - деталі списометалок, уламки кам'яної посудини та ін., які свідчили про існування тут порівняно довготривалого поселення.

Рештки таких же пам'яток виявлені в межах Полтави також на південній околиці села Макухівки, на місці колишнього хутора Триби та Червоній Горі на Коломаку, поряд з гирлом струмка Рижувано-

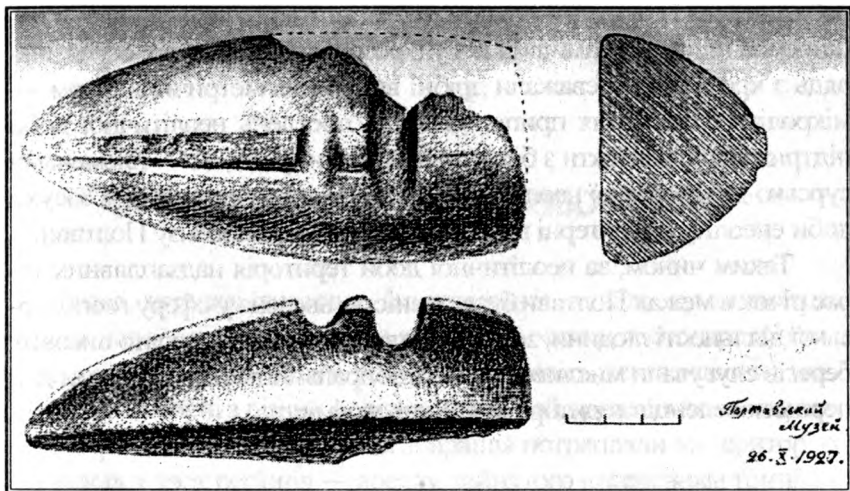

Рис.11. **Біла Гора**. Уламок "човника". Тальковий сланець. Неоліт. IV тис. до н.е. Знахідка 1927 р. За малюнком М.Макаренка. *ПКМ*, А.14.

Рис.12. **Біла Гора**. Уламок "човника". Сланець. Неоліт-енеоліт. IV-III тис. до н.е. Знахідка О.Тахтая, 1927 р. *ПКМ*, А.15.

го в урочищі Рогізна, біля села Нижні Млини та в ряді інших місць, в тому числі поодинокі знахідки кераміки — поряд із сучасним селищем Залізничників на Климівці, на місці мікрорайону Левада, а також в глибині плаги правого корінного берега Ворскли — у долині струмка Говтвянчик (права притока р.Ворскла) біля мікрорайону Половки.

За доби неоліту прискорився процес розвитку продуктивних сил давнього суспільства, ускладнилася техніка виготовлення кам'яних і кістяних знарядь з використанням сверління, шліфування та пиляння. Найширше розповсюдження отримали знаряддя для об-

робки дерева і ґрунту — сокири, тесла, мотики; з'явився і набув поширення ліпний керамічний посуд, розвивалося ткацтво; серед знарядь з кременю переважали дрібні вироби геометричних форм — мікроліти. Населення приполтавських поселень неолітичної доби підтримувало контакти з більш південними сусідами — племенами сурсько-дніпровської неолітичної культури та культури типу Засухи доби енеоліту, характерні вироби яких знайдені поблизу Полтави.

Таким чином, за неолітичної доби територія надзаплавних терас річок в межах Полтави була повністю введена у сферу господарської діяльності людини, землі ж підвищених частин плато високих берегів слугували мисливськими та збиральницькими угіддями для першопоселенців території майбутнього міста.

НА МЕЖІ МІДНОГО І БРОНЗОВОГО ВІКІВ

Поява перших знарядь, виготовлених з міді, зумовлювала початок нової епохи в розвитку людства. І хоча у господарстві стародавньої людини ще довго побутували (навіть переважаючи) знаряддя, виготовлені з різних порід каменю, цей процес вже не маввороття. Вірогідно, перші металеві знаряддя потрапляли на територію Поворскля з двох регіонів — ареалу, зайнятого населенням трипільської культурно-історичної спільності землеробських племен у Середньому Подніпров'ї, та Північного Приазов'я-Передкавказзя. На території міста маємо лише поодинокі знахідки - факти перебування тут населення доби енеоліту-мідного віку кінця IV-III тис. до н.е., що свідчать про співіснування в цьому районі лісових мисливців та рибалок доби пізнього неоліту і перших кочівників степових масивів Полтавщини.

Населення так званої постмаріупольської культури доби пізнього енеоліту — будівельники перших на Полтавщині курганів — поховальних комплексів, зведених зі шматків дерну та ґрунту, насипаних над могилами співплемінників, залишило в околицях міста кілька чи не найпівнічніших на Лівобережжі Дніпра комплексів. Вони були досліджені археологами. Так, при розкопках двох курганів у 1977 р. біля села Мале Ладжижине Полтавського району основними, тобто найбільш ранніми під насипом, виявилися поховання дорослих людей, у випростаному на спині положенні, орієнтовані голо-

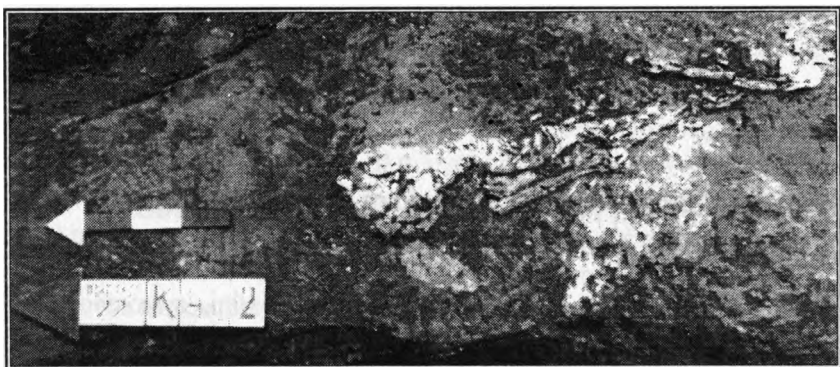

Рис.13. **Мале Ладизине, с.** Енеолітичне поховання 2 кургана № 4.
Розкопки Л.Лугової, 1977 р. Фото автора.

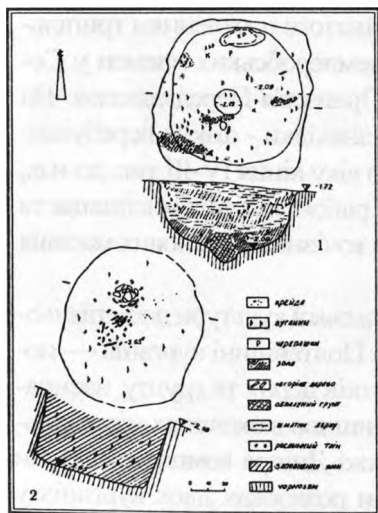

Рис.14. **Карпусі, с.** Енеолітичне дитяче поховання 9 (2) та жертвна яма I (1) кургану № 1. Розкопки автора, 1994 р. План.

вою на північ. Похованих розміщували на рівні стародавньої поверхні степової ділянки, обраної для кургану. Поряд розкладали багаття, у вогні яких горіли надмогильні спороди з гілок чи очерету. Час не зберіг залишків ніякого супутнього інвентаря коло похованих, окрім овальних чи видовжених крупних шматків вохри — яскраво-червоної чи рожево-червоної мінеральної фарби, що використовувалася в обрядах, символізуючи продовження життя у потойбічному світі, колір крові, чистоту намірів нащадків...

Не менш цікавим виявилось й досліджене 1994 р. в кургані № 1

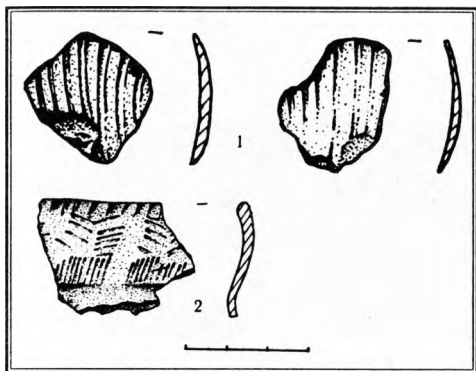

Рис. 15. *Карпусі, с.* Знахідки доби енеоліту з насипу кургану № 1. Розкопки автора, 1994 р.
1 - черепашка; 2 - кераміка.

поблизу села Карпусі, неподалік від Абазівки Полтавського району, поховання дитини енеолітичної доби, здійснене у насип стародавнього кургану на глибині до 0,7 м від його поверхні. Воно розміщувалося у неглибокій овальній в плані ямі розміром 0,83х 0,98 м. У чорноземному заповненні ями траплялися рештки просілого покриття з очерету та тонких гілок кущів, чи-

сленні вуглини. Навколо виявлено чимало знищених вогнем шматків дерева та крупинки крейди. Стінки ями мали ледь помітне звуження до рівного дна. Похована дитина 1-3 років лежала випростано посеред ями на спині, головою на північний схід - північ; руки — складені на животі. Під скелетом zostалися рештки рослинної підстилки; зліва від рук черепа — сліди посипки крейдою, вуглини.

На межі енеоліту і доби ранньої бронзи (XXII-XIX ст. до н.е.) лісостепові простори Поворскля заселили племена ямної історико-культурної спільності. Деякі дослідники вбачають у населенні ямної культури племена стародавніх аріїв (або індо-аріїв) — індо-європейську спільноту, яка населяла найширші степові райони Євразії і дійшла в межах свого розселення до глибинних районів Персії та Індії. Ямні племена займалися скотарством, випасаючи на заплавах луків отари овець, великої рогатої худоби, табуну нещодавно приручених коней. Пізньоямні племена вже знали колесо, освоювали верхового коня, використовували знаряддя праці й прикраси з міді. Напев-

Рис. 16. **Мале Ладизине, с.** Загальний вигляд кургану № 2, насип якого зведено в пізньоямний час. Розкопки Л.Лугової, 1977 р. *Фото автора*

не, в ямний час на території степової України виникли й перші державні утворення, були збудовані укріплення перших столичних центрів...

Носії ямної культури були будівниками величних земляних гробниць в степах України — курганів, які насипали, відправляючи у подорож до потойбічного світу своїх співплемінників. Недовготривалі поселення та стійбища населення ямного часу знаходилися на надзаплавних мисах біля сіл Крутий Берег, Макухівка, Триби, по сучасній вулиці Південній, біля злиття Кобищанського і Чорного струмків. Розкопками київського археолога, кандидата історичних наук Валентини Непріної у 1977 р. виявлені рештки більш довготривалого поселення в межах хутора Марки, де досліджено кілька господарських ям глибиною до 0,6 м.

В околицях міста знаходяться й декілька поховальних пам'яток ямної культури — групи курганів на захід від села Зінці, кургани біля села Івашки та Андріївка Полтавського району. Можливо, окремі поховання ямного часу містяться й у курганах групи з трьох насипів висотою 0,35-1,6 м при діаметрі 9-18 м, що знаходиться на мисі правого корінного берега Ворскли при впадінні Кобищанського струмка

Рис.17. *Крутий Берег, с-ще*. Місце поселення пізньоямного часу та доби середньої - пізньої бронзи. Розвідки та фото автора, 1982 р.

(подвір'я садиби № 6 по вул.Південній), за 150 м на північний захід від торгового центру на Леваді (вул.Чураївни). Це єдині, збережені на сьогодні у центрі міста, стародавні кургани.

Кургани ямного часу досліджувалися в околицях Полтави двічі — у 1977 та 1994 рр. Найбільш виразні поховання пізньоямного часу виявлені під насипами курганів №№ 2 та 4 поблизу вже згаданого села Мале Ладизжине Полтавського району. В першому з них, на лівому березі річки Ладизжинки, такі комплекси складали групу основних поховань кургану. Вони містилися у материкових ямах розміром до 1,6х2,1 м при глибині понад 1 м від рівня стародавньої поверхні, перекритих дубовими накатниками з колотих пласк. Орієнтація похованих — північно-східна чи північна. Небіжчики укладалися випростано на спині на циновку з підігнутими в колінах ногами, стопи ніг іноді навіть підв'язувалися. Тіла похованих, майже суціль вкривалися червоною вохрою, в поховальній камері місцями розкладалися невеличкі багаття чи розкидалося тліюче деревне вугілля. Особливо цікавим серед мало-ладизжинських комплексів кургану № 2 є поховання 4, що належало дитині віком до 3-5 років. Воно супроводжувалося невеличкою ліпною посудинкою — товстостінним кубком висотою 5 см, верхній край вінця якої був горизонтально зрі-

Рис.18. *Мале Ладжине*. Курган № 2. Поховання 1 ямної культури.
Розкопки Л.Лугової, 1977 р. Фото автора.

Рис.19. **Мале Ладжине.** Курган № 2. Пізньоямне дитяче поховання 4.
Розкопки Л.Лугової, 1977 р. Фото автора.

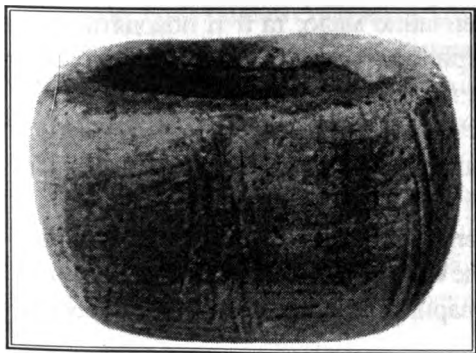

Рис.20. **Мале Ладжине.**
Курган № 2. Кубок з
пізньоямного дитячого
поховання 4.
Фото М.Радченка.
ПКМ, А.2304.

Рис.21. **Мале Ладизине.** Курган № 4. Група наукових працівників
Полтавського краєзнавчого музею на екскурсії під час дослі джень.
Розкопки Л.Лугової, 1977 р. *Фото автора.*

заний. Злегка випуклі грані посудини, квадратної в плані форми, прикрашав візерунок з горизонтальних та вертикальних розчосів, нанесених гребінцевим штампом. Це досить рідкісний тип посуду, аналогій якому знайдено надзвичайно мало, та й ті походять переважно з південних районів Причорномор'я. На думку археолога Полтавського краєзнавчого музею Любові Лугової, неподалік від досліджених курганів, на третій терасі лівого берега Коломака, ближче до розгалудження автошляхів на Полтаву, Харків і Красноград, був досліджений рідкісний жертковний комплекс ямного часу, де під курганним насипом виявлені 12 жертковних ям вирвopodobної форми, розташованих колом, ще одна, більша яма в центрі, поховання вівці, бика (?), кігті хижих тварин тощо. Навпроти цього своєрід-

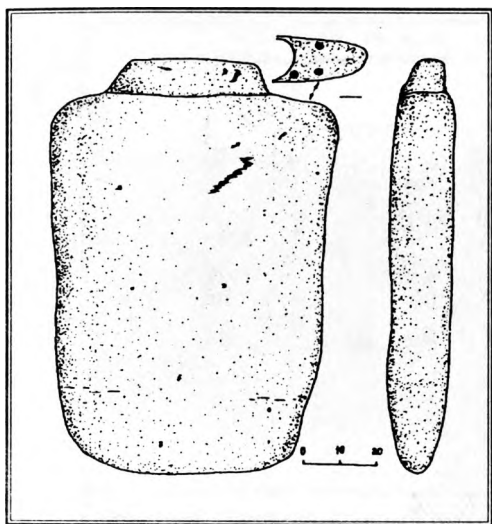

Рис.22. *Бурти, с.* Стела пізньоямного часу.
Розвідки Г.Сидоренко, 1972 р. *Пісковик.*

ного храму кінця III тис. до н.е., на правому високому березі Коломака неподалік від села Бурти, свого часу знаходився великий курган ямної культури, над одним з поховань якого височіла кам'яна антропоморфна стела — надмогильний пам'ятник поважаного члена роду.

Ще одне поховання пізньоямного часу було виявлене і в кургані № 1 біля села Карпусі поблизу Абазівки, дослідженого під керівництвом автора. Поховаль-

ний комплекс (поховання 8) був впущений у курган більш раннього часу на глибину 2,4 м від рівня поверхні первинного насипу. Поховання було здійснене у материковій підпрямокутній ямі із заплічками, на яких викладався дерев'яний накатник з масивних неошкурених пласк в один шар. Розміри ями становили 1,0х1,9 м; її поздовжня вісь була орієнтована з південного заходу на північний схід. Рівне дно ями вистилалося циновою. Посеред ями, на спині, з підігнутими вправо ногами, лежав в анатомічному порядку головою на південний захід скелет чоловіка 45-50 років, руки якого були покладені вздовж тулуба, кисть лівої — в області тазу. Похований з голови до ніг був пофарбований темно-червоною вохрою. Концентрація фарби збільшувалася біля голови, таза та колін, де поряд знайдені кілька вуглинок. Поховання супроводжувалося скупченнями osteo-керамічної маси поряд з лівим плечем.

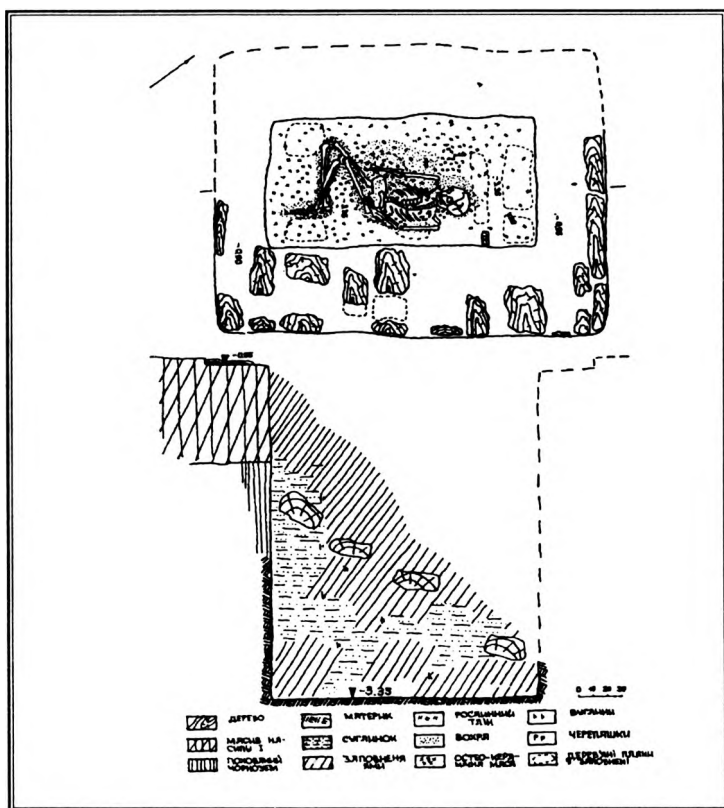

Рис.23. *Карпюсі*, с. Курган № 1. Пізньоямне поховання 8. Розкопки автора, 1994 р. План.

чем, кисті лівої руки та тазу чоловіка, що могло свідчити про наявність серед інвентаря зруйнованих посудин. Неподалік від черепа виявлені уламки чере-пашок прісноводних моллюсків. Такий досить скромний поховальний інвентар в цілому характерний для рядових поховань ямного часу.

Варто відзначити, що на території та в околицях міста виявлено й

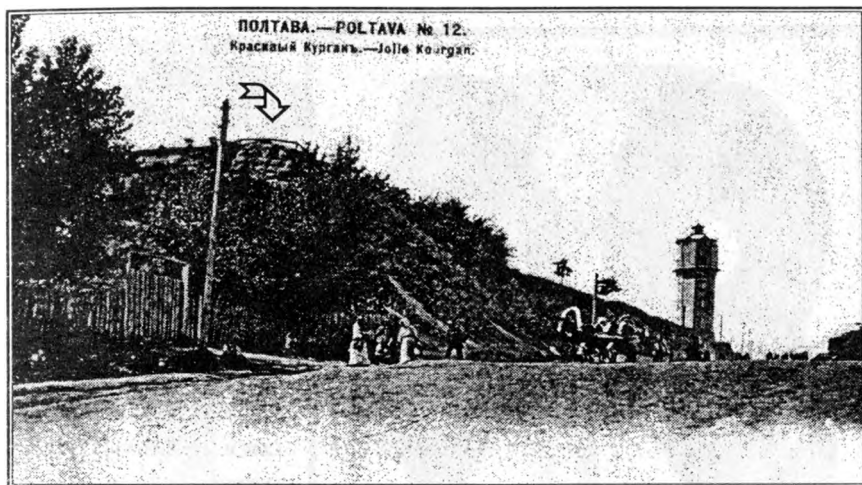

Рис.24. **Полтава, Панянка.** Красный (Красивый) курган — рештки башти фортеці XVIII ст. на місці кургана епохи енеоліту-бронзи.
Фото І.Хмелевського, 1901 р.

Рис.25. **Макухівка, с.** Вістря на списи доби енеоліту-раннього бронзового віку. Знахідки 1920-1960-х рр. Кремінь. ПКМ.

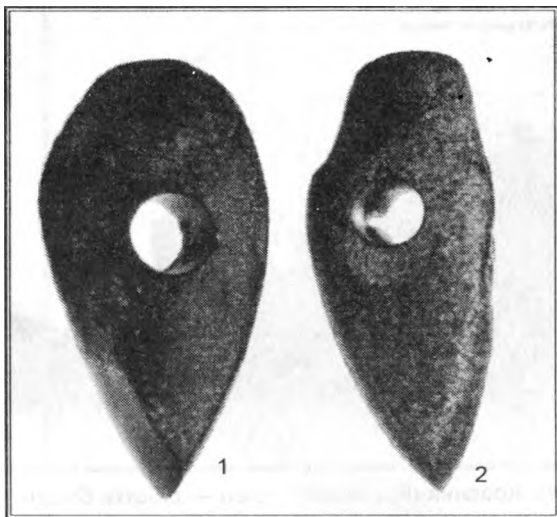

Рис.26. Кам'яні сокири доби раннього бронзового віку:
1 - Художня вул. ; 2 - Алмазний, мікрорайон.
ПКМ, А.2126, 4591. Фото М.Радченка, 1985 р.

чимало окремих знахідок ямної епохи — кам'яні свердлені сокири-молюти з мікрорайонів Алмазний, Сади I, сіл Рибці, Супрунівка та ін. Окремі фрагменти ліпного пізньоямного посуду трапилися під час розкопок на території Полтавської кондитерської фабрики. Вони, напевне, позначають місцезнаходження надпочатком вул.Художньої решток зруйнованого у більш пізній час

кургану чи поховання. Ще один курган, відомий за назвою Красний чи Красивий, займав до зведення пізньосередньовічної фортеці мис над Панянським яром та спуском. Зараз на ньому та рештках кутової башти XVIII ст. влаштований оглядовий майданчик поряд з комплексом пам'ятного знаку-хреста козакам Полтавського полку.

Окремі уламки більш ранньої енеолітичної кераміки виявлені на правобіччі струмка Тарапунька по вул. Історичній, біля Макухівки, на Білій Горі; до енеолітичного часу відноситься й група виразних вістер на спис з кременю, зібраних в околицях Макухівського поселення. Досить відомою стала й знахідка на схилі високого лівого берега струмка - притока р.Полузірря — у селі Жуках під Полтавою — кам'яної діоритової свердленої шліфованої сокири клиноподібної форми ямного часу. Її 1948 р. виявив мешканець села Федір

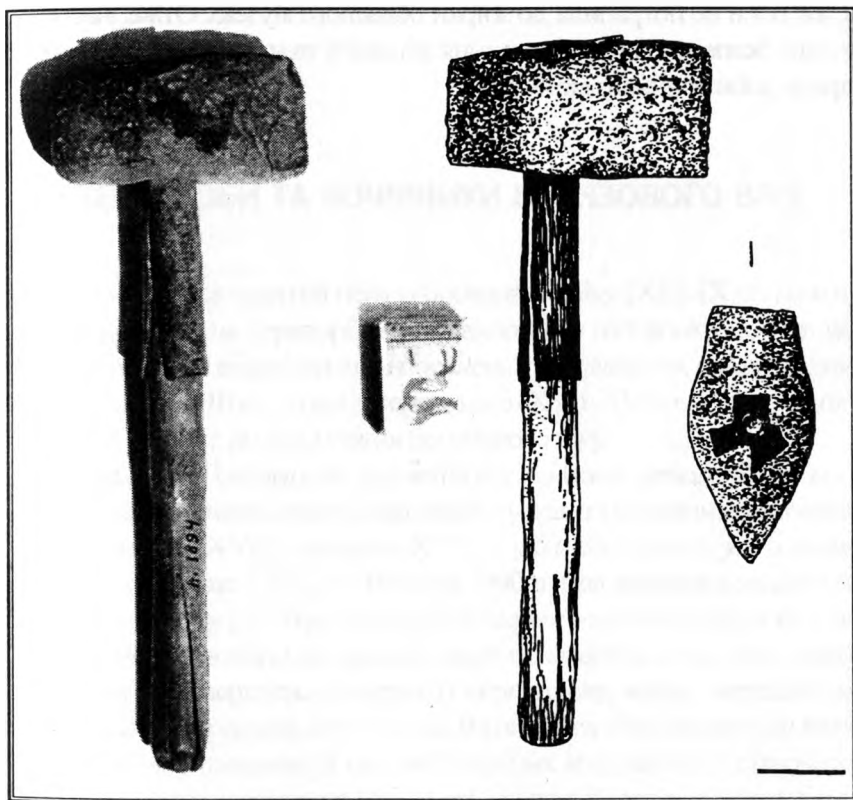

Рис.27. Жуки, с. Сокира пізньоямного часу, що 12 років перебувала в користуванні у сучасному господарстві. Випадкова знахідка. Фото і прорисовка. ПКМ, А.1894.

Снитко, який вирішив повторно використати стародавній виріб. Новий хазяїн, зігнувши металеву втулку та розклепавши її зверху, посадив через неї знаряддя на держак. 12 років сокира справно використовувалася за попереднім призначенням у сучасному господарстві, найчастіше як молоток, і в тому числі для забивання металевих цвя-

хів, аж поки не потрапила до збірки обласного музею. Отже, маємо ще одне безперечне підтвердження міцності та надійності кам'яних знарядь доби раннього металу.

ЗЕМЛЕРОБИ ТА КОЧІВНИКИ БРОНЗОВОГО ВІКУ

Майже тисячолітній період бронзового віку (XIX-IX ст. до н.е.) представлений на території міста пам'ятками цієї епохи досить нерівномірно. Тут відомі рештки поселень і поховальних пам'яток раннього (XIX-XVIII ст. до н.е.), середнього (XVII-XVI ст. до н.е.) та пізнього (XV-IX ст. до н.е.) етапів бронзового віку.

Так, у селі Тахтаулове, на північ від Полтави, неподалік від контори рибгоспу, випадково розкопаний курган з похованням катакомбної культури (XVIII - початок XVII ст. до н.е.). Власне, його насип був знищений ще у XIX ст. Восени 1990 р. при копанні колодязя на глибині до 3 м у рештках катакомби селяни наштовхнулися на скопчення кісток людини (можливо, парне поховання), серед яких знайдена кам'яна свердлена сокирка із серпантину, котру передали до Полтавського краєзнавчого музею. Фрагменти ліпного посуду катакомбного часу виявлені й на лівобережних коломацьких різночасових місцезнаходженнях на Білій Горі, південній околиці Макухівки, у Трибах; трапляються вони й у Марках, Вакуленцях, на поселенні біля північної околиці Крутого Берега.

За західною межею міста, біля села Михайлики Полтавського району, Любов'ю Луговою та кандидатом історичних наук Юрієм Шиловим досліджено унікальний "довгий" курган з насипом фалічної в плані форми, який містив чотирнадцять поховань культури багатоваликової кераміки (кінець XVII-XVI ст. до н.е.) і зрубної куль-

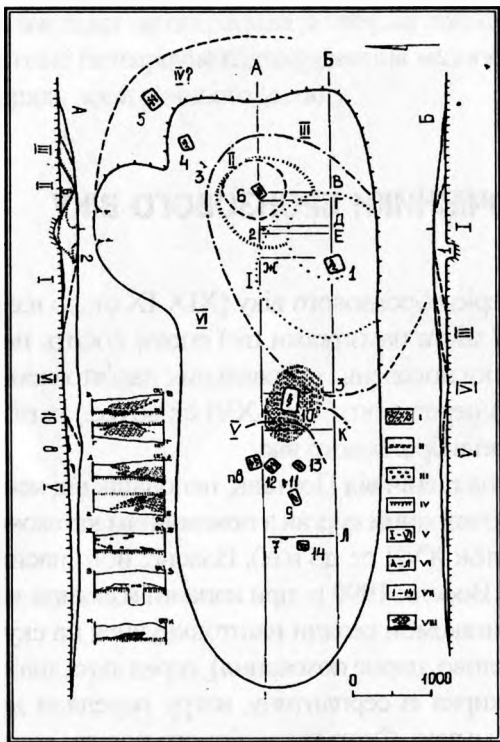

Рис.28. **Михайлики, с.** "Довгий" курган культури багатоваликової кераміки та зрубної культури. Розкопки Л.Лугової і Ю.Шилова, 1985 р. *План.*

зрубів зберігало сліди рослинної підстилки. У сусідньому похованні 6, одному з основних і найраніших у кургані, зруб розміром 1,05х1,80 м був споруджений на стародавньому горизонті. Тут на рослинній підстилці знаходилися скелети підлітка та дорослої жінки (?). Вони були покладені збігано вздовж північно-західної та південно-східної стінок, відповідно, на лівому та правому боці, головою на

тури (кінець XVI-XV ст. до н.е.). Більшість поховань культури багатоваликової кераміки складали надранній "шар" своєрідного підкурганного некрополя. Вони знаходилися в прямокутних у плані ямах з дерев'яними зрубамі в один-два вінці, перекритими плахами. Так, поховання 5 цього кургану мало яму розміром 1,65х2,20м, впушену у масив підґрунтя, всередині якої розміщувався зруб розміром 1,1х1,6 м. У ньому знаходилися скелети дорослої людини і підлітка, покладених зі слабкою збіганістю на лівому боці, головою на південний захід. Зігнуті руки похованих складені перед грудями. Дно

південний схід і північний схід; кисті зібганих рук — також перед грудьми. З боку зовнішніх коротких стінок зрубу лежали кістки і череп великого парнокопитного — рештки напутньої їжі. Поряд з черепом жінки було знайдено 7 намистин із склопасти зелено-голубого кольору, дві з яких були дворіжковими, ще 4 округлі намистини білої пасти, рештки намиста з рослинних насінин. Досить рідкісні дворіжкові намистини, виготовлені з так званого давньоєгипетського фаянсу, свідчить про усталені зв'язки давнього населення доби середньої бронзи Дніпровського Лівобережжя з центрами світової цивілізації більше трьох з половиною тисяч років тому.

Виразне поховання 3 культури багатоваликів кераміки виявлене під час розкопок Любові Лугової у кургані № 2 біля села Мале Ладикіне 1977 р. Тут досить добре збереглося перебиття майже квадратного в плані дерев'яного зрубу в один вінець, поверх якого була діагонально покладена масивна дубова плаха, що віддалено

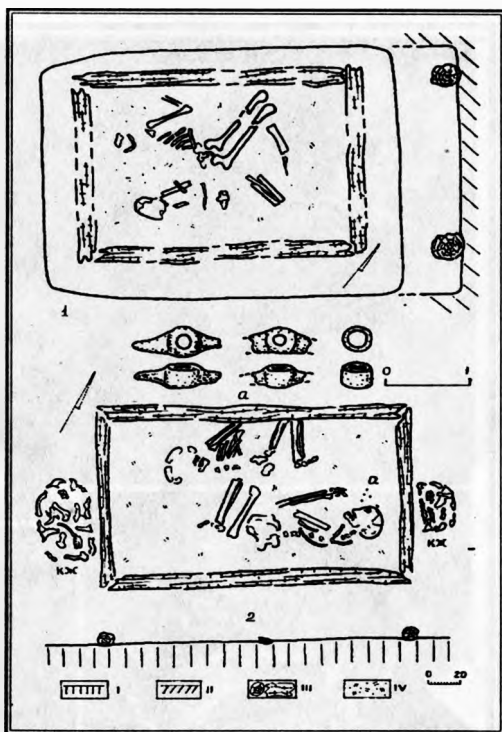
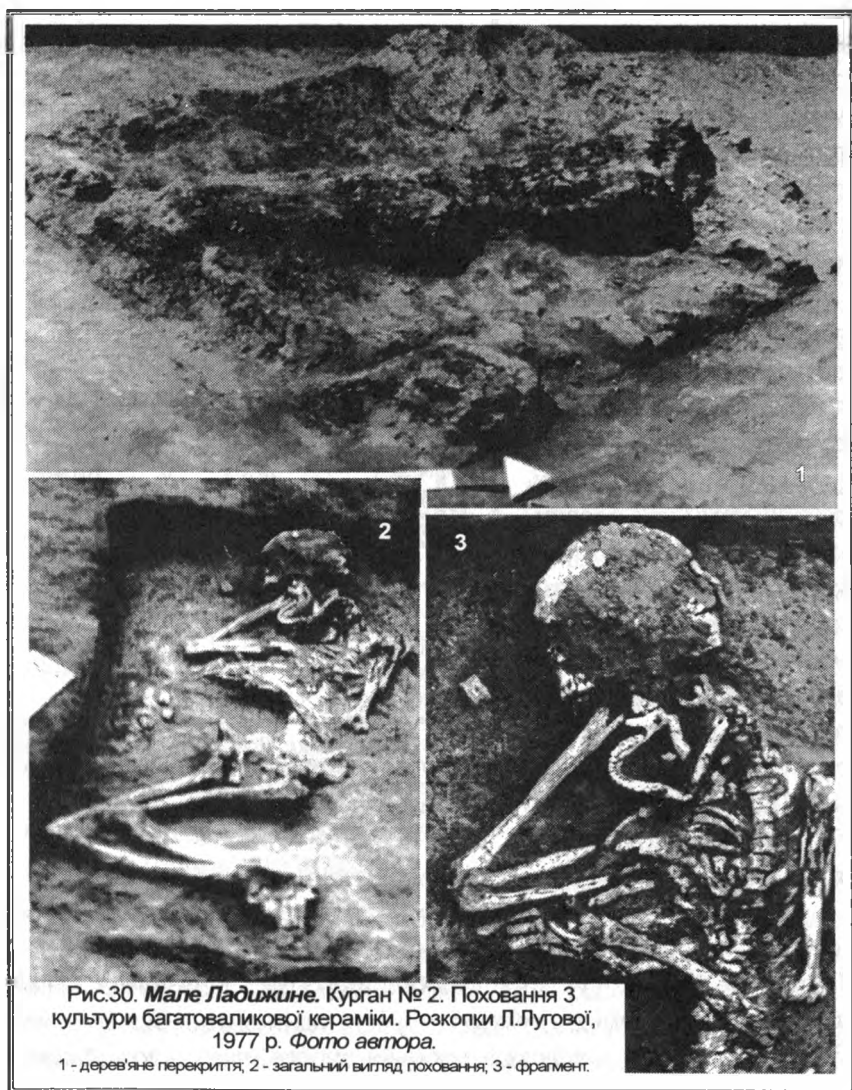
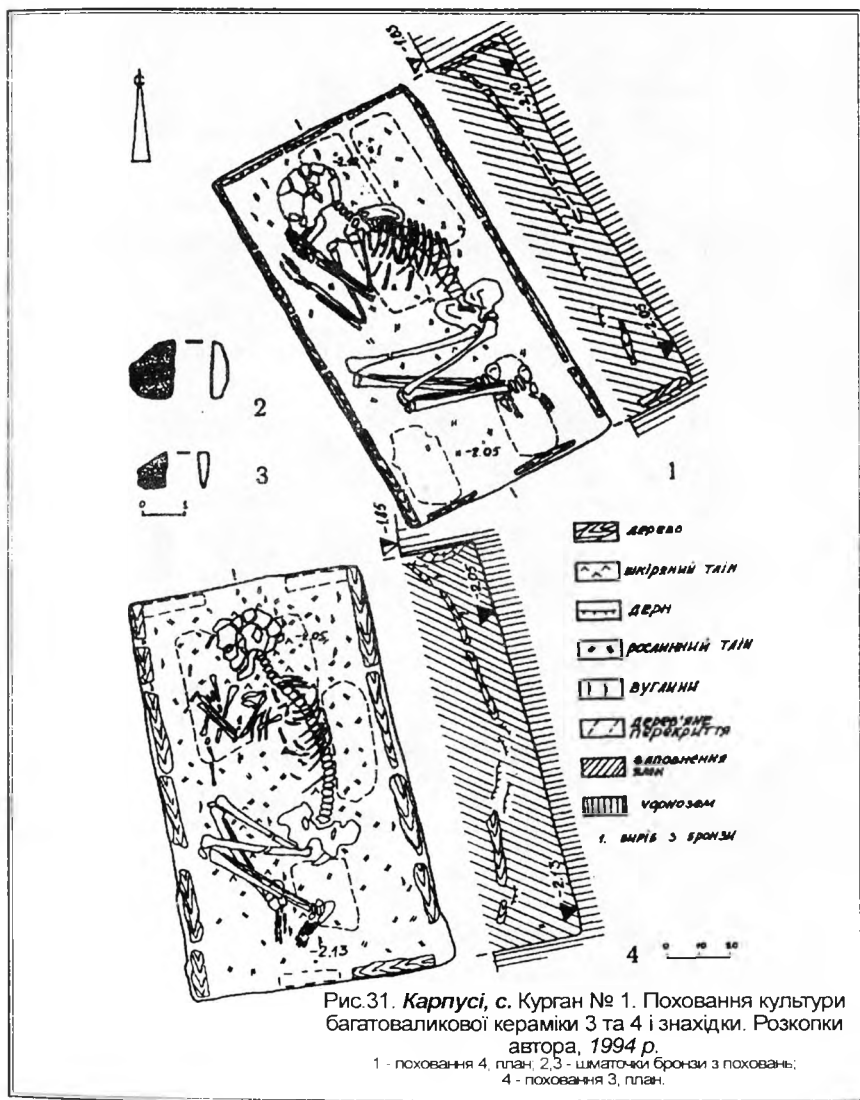

Рис.29. Михайлика. "Довгий" курган. Поховання 5 і 6 культури багатоваликів кераміки. Розкопки Л.Лугової і Ю.Шилова, 1985 р.

I - похований чорнозем; II - материк; III - дерево; IV - рослинний тіл; а - намисто, фаянс; кк - кістки тварин.

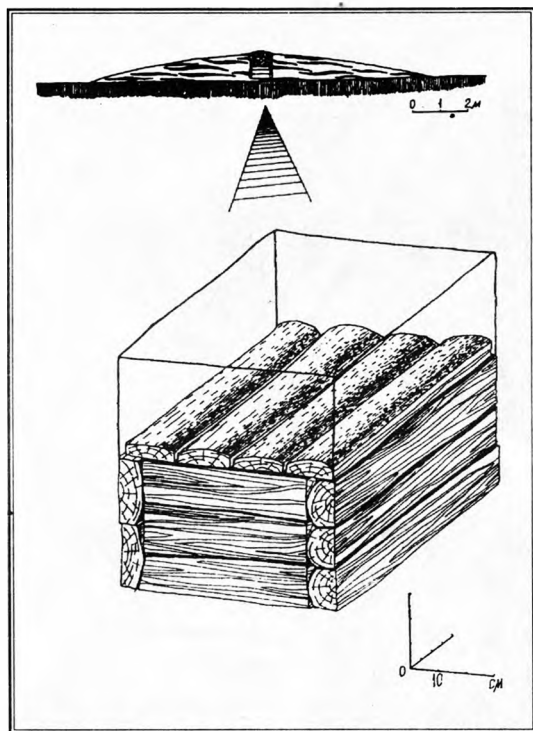

Рис.32. *Карпусі*. Курган № 1. Схематичний перетин насипу зі впусцем в нього похованням культури багатоваликової кераміки та реконструкція зрубу останнього.
Рис. Б.Золотницького, 1996 р.

нагадувала своєрідну стелу. Поховання в зрубі супроводжувалося набором астрагалів — кісток вівці, що використовувалися при обрядах чи ворожінні.

Між Макухівським поселенням та Білою Горою збереглися нащадки селища культури багатоваликової кераміки, на сьогодні вкриті березовим гаєм. Рештки поселень цього ж часу відкриті й на верхівках дюн в Марках, Крутому Березі, Трибах, на захід від Зінців, закидані намитими пісками у правобережній заплаві Ворскли, в районі поліклініки міської лікарні № 3 на Леваді.

Михайликівський курган під Полтавою проілюстрував культурно-хронологічний зв'язок між похованнями пізньої культури багатоваликової кераміки та ранньої зрубної культури, що поступово змінювали одна одну. Кілька поховань у насипу кургана вже мали яскраві ознаки комплексів наступної епохи, хоча їх хронологічно відділяли лише десятиліття.

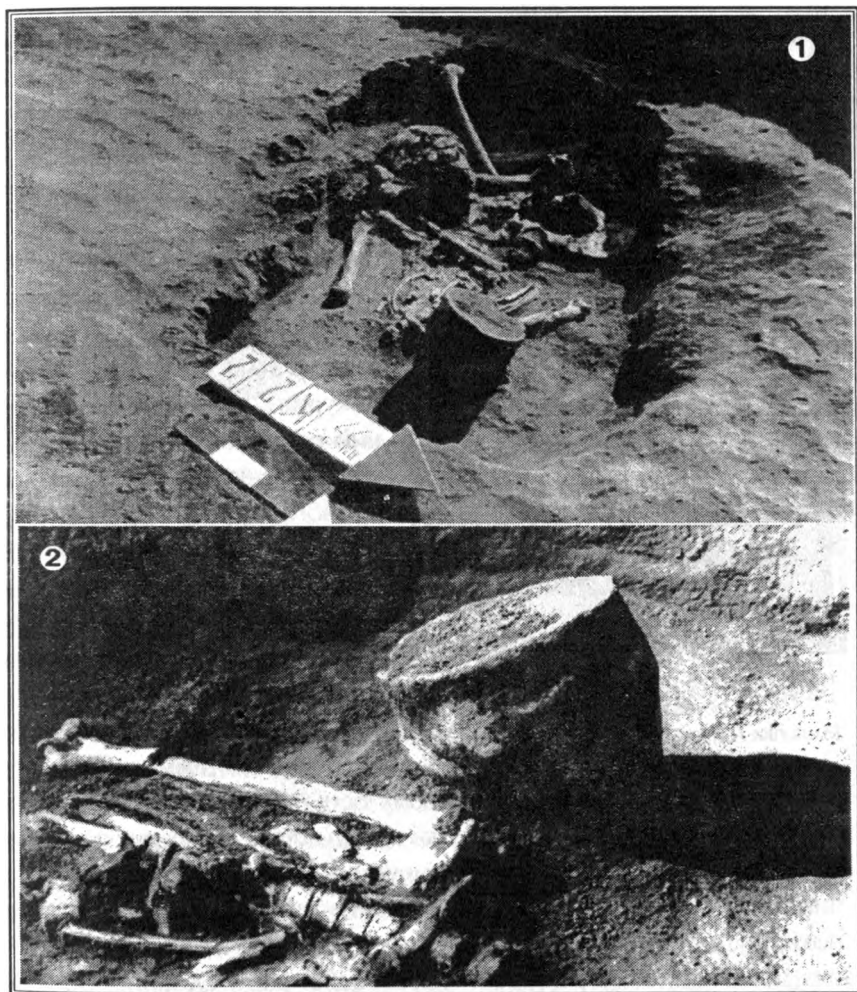

Рис.33. **Мале Ладжине.** Курган № 2. Поховання 2 зрубного часу. Розкопки
Л.Лугової, 1977 р. *Фото автора.*
1 - загальний вигляд; 2 - фрагмент.

Рис. 34. *Мале Ладикине*. Курган № 3.
Парне поховання 2 зрубного часу.
Розкопки Л.Лугової, 1977 р. Фото автора.

Нещодавно нові комплекси культури багатовапеликової кераміки виявлені на захід від околиці міста. Невеликий некрополь досліджений 1994 р. при розкопках кургану № 1 біля села Карпусі. Він складався з чотирьох збережених впускних жіночих поховань, розміщених поряд з вершиною насипу енолітичного кургану, які утворювали єдиний родинний могильник. Поховання залягали в масиві насипного ґрунту компактною групою на невеликій глибині — 0,3-0,5 м від давньої поверхні. Поховані жінки віком 35-50 років знаходилися в кількавінцевих невеликих зрубках розміром до 0,5х1,5 м, перекритих дубовими дошками. Поховані

лежали зібгано на правому чи лівому боці головою на північний захід, у одному випадку на північний схід. Кисті зібганих рук розташовувалися біля грудей чи перед обличчям. Крім решток підстилки рослинного походження, супроводжуючий інвентар складався з поодиноких вуглинок, слідів шкіряного тліну від одягу та, у двох похованнях, невеликих шматочків бронзи аморфних форм. Останні могли бути рештками прикрас або, що не слід вважати неймовірним, попередниками чи еквівалентами грошей.

Надзвичайно цікавими виявилися кілька зрубних поховань (кі-

Рис.35. **Мале Ладизжине.** Курган № 3. Ліпні горщики зі зрубного поховання 2 після реставрації. Фото автора. Глина. ПКМ, А.2306, 2309.

нець XVI-XV ст. до н.е.) Мало-Ладизжинських курганів. У кургані № 2 (поховання 2) трапився поодинокий комплекс впускного поховання, де кістки чоловіка були принесені до могили; поряд із останніми знаходився типовий ліпний горщик так званого маївського типу. Поховання 2 кургану № 3 виявилося парним: обидва поховані мали в головах по ліпній посудині — горщику у формі банки.

Селища населення зрубної культури також відомі на межі міста — в урочищі Біла Гора та біля села Зінці, кераміка зрубного часу неодноразово виявлялася в Марках, поблизу Дублянщини.

Фінальна доба бронзового віку представлена на території міста залишками поселень і могильника пізнього (малобудківського) етапу бондарихинської культури (XII - поч.Х ст. до н.е.), розташованих також вздовж заплави рік — біля хутора Марки (пункти I і II), сіл Крутий Берег, Макухівка, Триби (по Ворсклі та Коломаку), Шилівка та мікрорайоні Половки (по Говтвянчику). При розкопках поселення у Марках (пункт II), здійснених харківським археологом, кандидатом

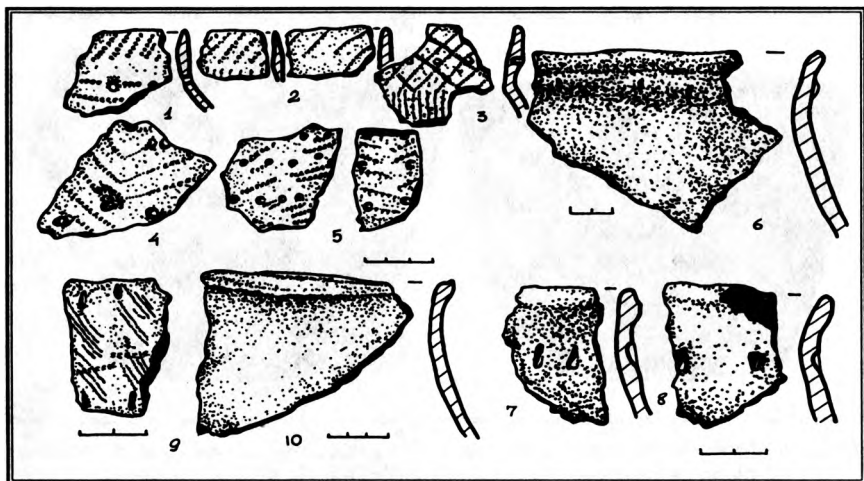

Рис.36. Головач, с. Різночасове поселення в урочищі Пінчукові горби. Фрагменти ліпного посуду малобудківського етапу бондарихинської культури. Розвідки автора, 1984 р.

історичних наук Андрієм Кригановим, досліджені рештки великого житла - напівземлянки, господарських ям і частина ґрунтового некрополя за обрядом кремації, де купки перепалених людських кісток і вугілля накривалися тюльпаноподібними ліпними горщиками, поставленими догори дном. Марківський ґрунтовий могильник за обрядом кремації є унікальною для Поворскля пам'яткою бондарихинських племен.

Варто нагадати також, що на різночасовому поселенні на Білій горі й на сьогодні збереглися залишки двох напівзруйнованих жител малобудківського етапу бондарихинської культури, а в кургані № 2 біля Малого Ладжиного виявлене поки що єдине в околицях міста впускне поховання білозерської культури доби фінальної бронзи.

У цілому, для епохи бронзи характерне розповсюдження у міс-

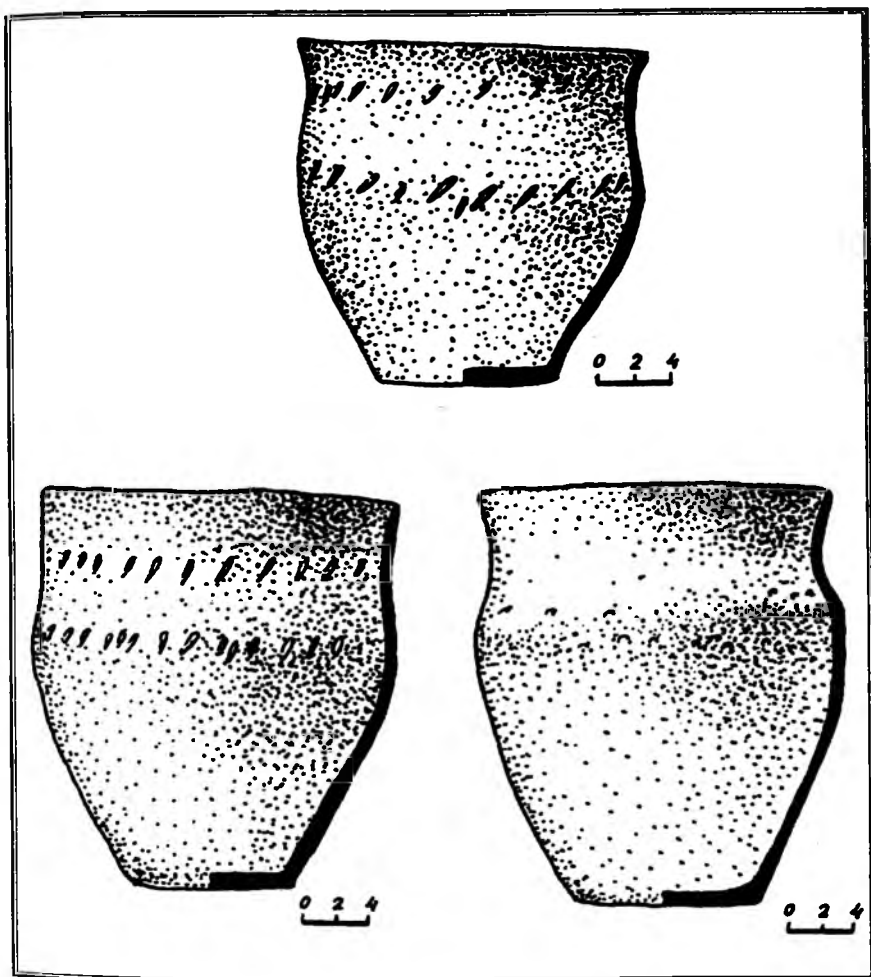

Рис.37. *Марки, ур.* Ліпні горщики-урни з ґрунтового могильника малобудківського етапу бондарихинської культури. Випадкова знахідка, 1985 р. Глина. ПКМ.

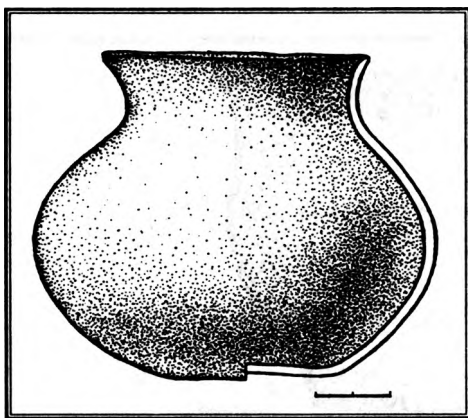

Рис. 38. *Марки, ур.* Липний кубок передскіфського часу. Випадкова знахідка, 1986 р. Глина. ПКМ.

цевого населення знарядь зі сплавів міді з іншими металами (бронз), поживавлення міжплеменних контактів та обміну, збагачення верхівки, жрецтва, військового прошарку, "осідання" кочівницького населення в землеробських районах, тобто поступова заміна скотарства землеробством з елементами відгінного скотарства, освоєння родючих земель річкових заплавл. В цей час територія міста входить до складу ряду

перших міжплеменних об'єднань чи державних утворень племен бронзового віку, зазнає неодноразових нападів ворожих місцевому населенню об'єднань.

На фінальному етапі бронзового віку у сферу обжитих територій включаються і ділянки високих плато корінних берегів рік, де на сьогодні знаходиться переважна більшість забудови міста. Та остаточне освоєння території сучасної Полтави людиною, її використання для довготривалих поселень стало можливим лише в ранньому залізному віці, у зв'язку з появою міцних та надійних знарядь із заліза і сталі (VIII-III ст. до н.е.).

У СКЛАДІ ЛІСОСТЕПОВОЇ СКІФІЇ ТА САРМАТІЇ

Попередниками населення скіфського часу на території Поворскля були племена кіммерійців (X- поч. VII ст. до н.е.) — першого з відомих в історії півдня Східної Європи народів, ім'я якого збереглося в письмових джерелах. Свідченням перебування представників цих племен на полтавських теренах є знахідки кіммерійських бронзових наконечників стріл на пісках в околицях Макухівки, Білої Гори та пониззі річки Свинківки — правої притоки Коломака, зібраних ще у 1880-х рр. Іваном Зарецьким.

За доби раннього заліза (скіфський час) Поворскля займали землеробські племена будинів і гелонів. Іраномовні гелони, вихідці з місцевого середовища — учасники походів скіфів у Закавказзя та Передню Азію, після повернення в Приазов'я, взяли зверхність над місцевим населенням балтського і фінно-угорського походження — будинами. На Полтавщині вони створили ранньодержавне територіально-політичне утворення зі столицею на місці сучасного села Більськ Котелевського району — грандіозним Більським городищем, яке ряд вітчизняних істориків та археологів вважають містом Гелоном, відомим за працею давньогрецького історика Геродота (V ст. до н.е.). До широкої сільськогосподарської округи цієї столиці входила щільна "низка" поселень на Ворсклі, в тому числі й у межах сучасної Полтави. Населення таких селищ мало порівняно строкате за етнічним складом походження, адже у VIII-VII ст. до н.е. до нього

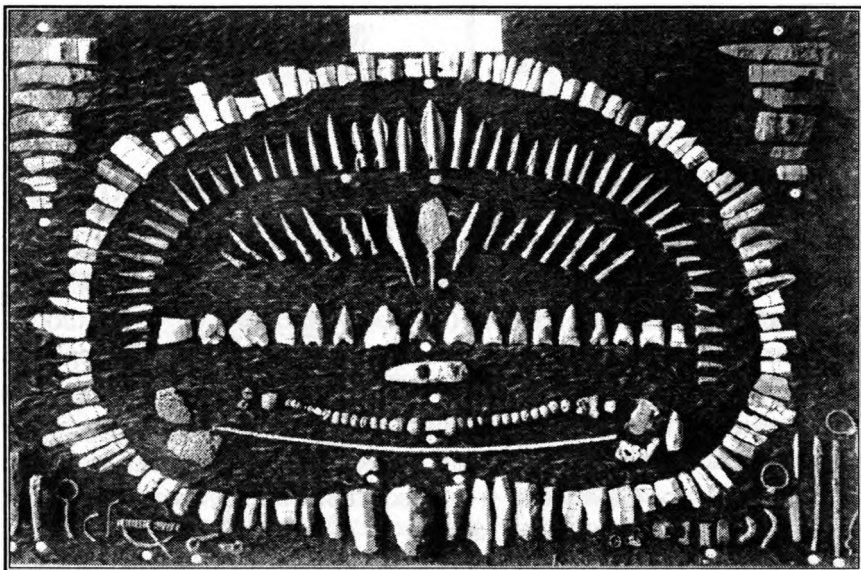

Рис.39. *Біла Гора, ур.* Знахідки різних епох. Розвідки та фото І.Зарецького, 1882 р. Надійшли до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства 1894 р. Фото зі збірки ІІМК РАН.

ввійшли й вихідці з Правобережжя Дніпра — переселенці з території племен - носіїв чорноліської культури. Деякі дослідники зараховують їх до числа предків слов'ян. Отже, селища такого досить змішаного за етнічним складом населення й з'явилися у Нижньому Поворсклі на рубежі VIII-VII ст. до н.е., зайнявши як миси борових терас лівого бережжя Ворскли, так і стрімкі підвищення поворсклянських круч для більш довготривалих поселень. Цьому сприяли й кліматичні умови раннього залізного віку — досить вологе літо, суворі й багатосніжна зима та великі повені навесні.

Місцеве населення скіфської доби переважно займалося землеробством. На луках, у балках і на вододільних пасмах підвищень ви-

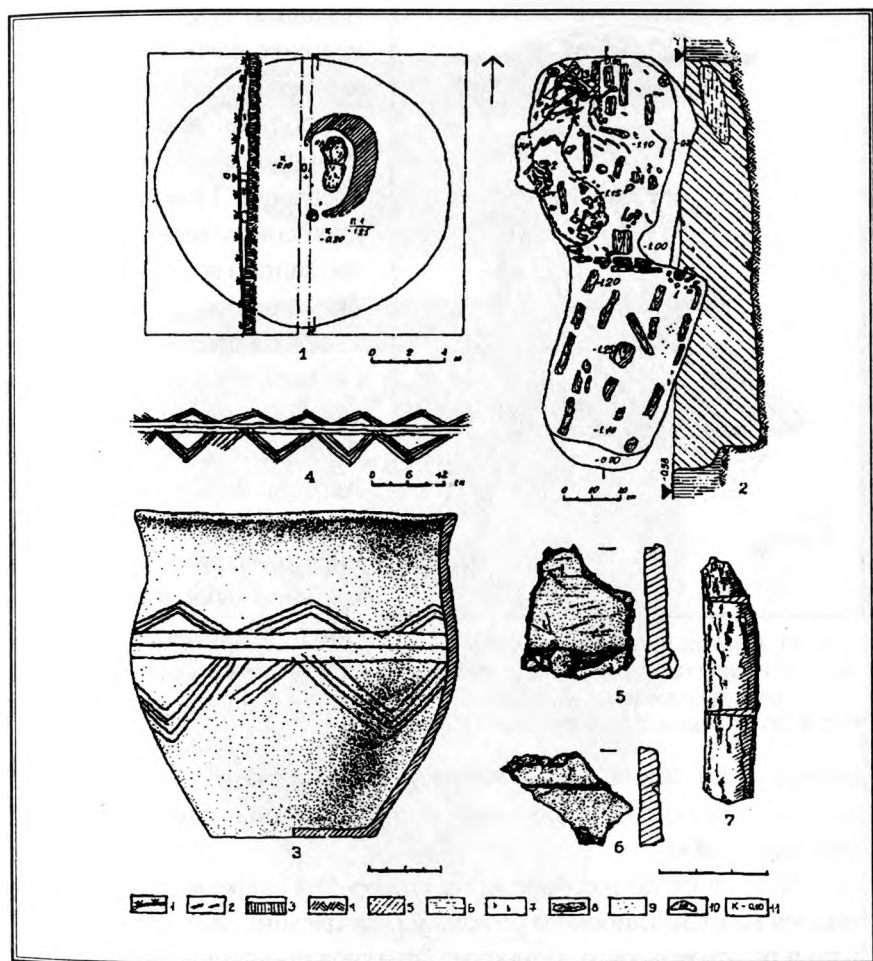

Рис.40. *Карпусі, с.* Курган № 2 передсхідського часу. Розкопки автора, 1995 р. *Фонди ЦОДПА.*

1 - план кургану; 2 - план поховальної ями і дромоса; 3 - ліпний горщик, глина; 4 - розгортка орнаменту посудини; 5,6 - фрагменти ліпного посуду; 7 - ніж, залізо.

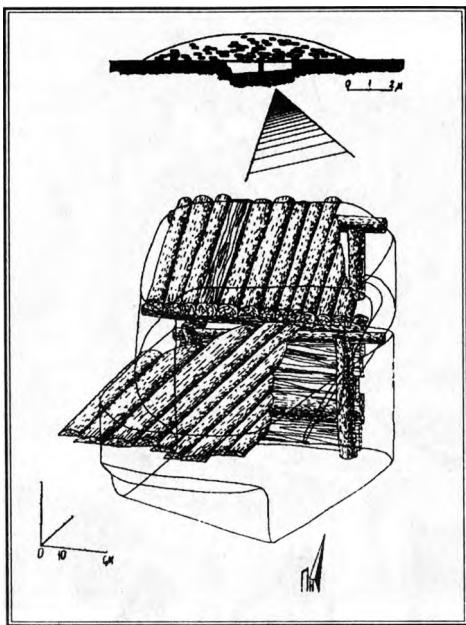

Рис.41. *Карпусі*. Курган № 2. Схематичний перетин насипу та реконструкція поховальної споруди передскіфського часу.

Рис. Б.Золотницького, 1996 р. *Фонди ЦОДПА*.

імпорту були також оливкова олія, вина, вироби з дорогоцінних металів та коштовні тканини, експорту — пшениця, хутра, мед, можливо, раби.

У V-IV ст. до н.е. населення Поворскля скіфського часу знаходилося на рівні глибокого розкладу родоплемінного ладу та формування ранньокласових відносин. З'явилися прошарки заможної верхівки суспільства — правителі і жерці, дружинники-воїни, залежні від них вільні общинники-землероби та скотарі, існувало домашнє рабство. Створення значної протяжності фортифікаційних споруд на

пасалася худоба. В досить великих селищах працювали ремісники, які вправно обробляли дерево, кістку, шкіру, камінь. У середовищі населення Поворскля набуло високого рівня виробництво заліза і ковальство, обробка кольорових металів, розвивалося прядіння і ткацтво. Гончарі, а часом і господарі садиб, виліплювали посуд, іграшки, культові вироби для жертвників і хатніх вівтарів. Вони ще не користувалися гончарним кругом. Тому високоякісний кружальний посуд надходив у ці землі з античних центрів Північного Причорномор'я, Малої Азії та Греції. Продуктами

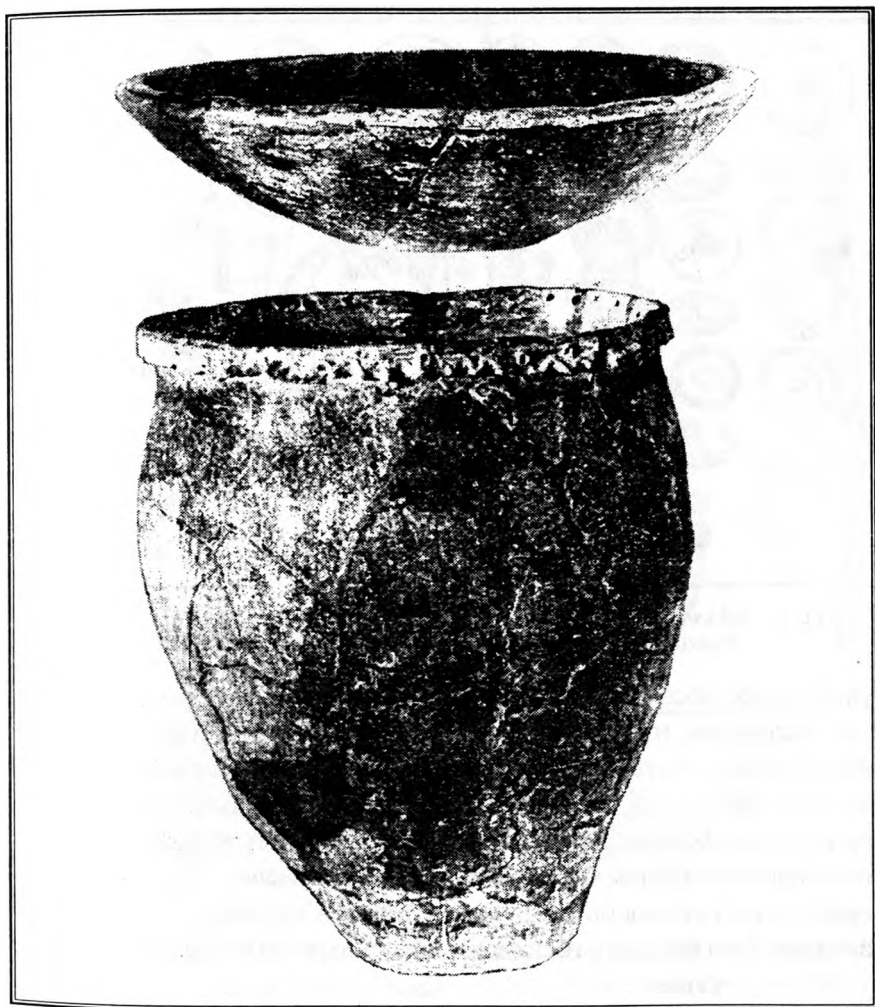

Рис.42. *Полтава, Червона пл.* Ліпний посуд ранньоскіфського часу (горщик і миска). Розкопки І.Ляпушкіна, 1946 р. Глина. *ПКМ.*

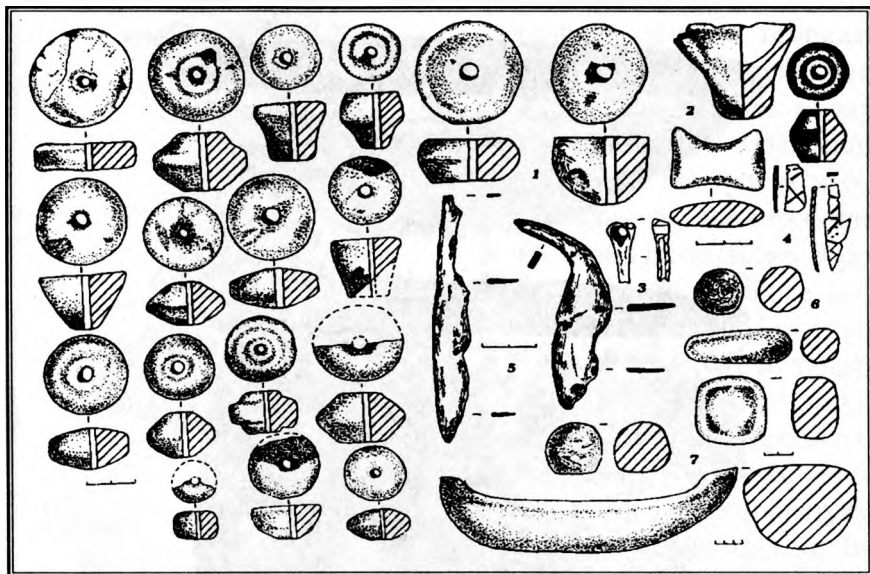

Рис.43. **Абазівека, с.** Поселення скіфського часу в ур.Моргунове поле.
Знахідки. Збори О.Ломакіна, 1992 р. *Фонди ЦОДПА.*

укріплених поселеннях вимагало залучення до цих робіт великих мас населення, що було під силу лише державній владі. Необхідність додаткових площ під посіви пшениці, жита, овочевих культур, вирощування садів вимагала освоєння нових земель переважно на плато високих берегів рік і струмків, а після їх виснаження — перенесення селищ ближче до нових ділянок з посівами. Тому великі масиви площ підвищень надрічкових плато в околицях Полтави вже активно були введені у господарський та селищобудівельний обіг ще у VII-V ст. до н.е.

Час завершення складання своєрідної землеробської культури скіфської доби Нижнього Поворскля фіксує комплекс поховання кін-

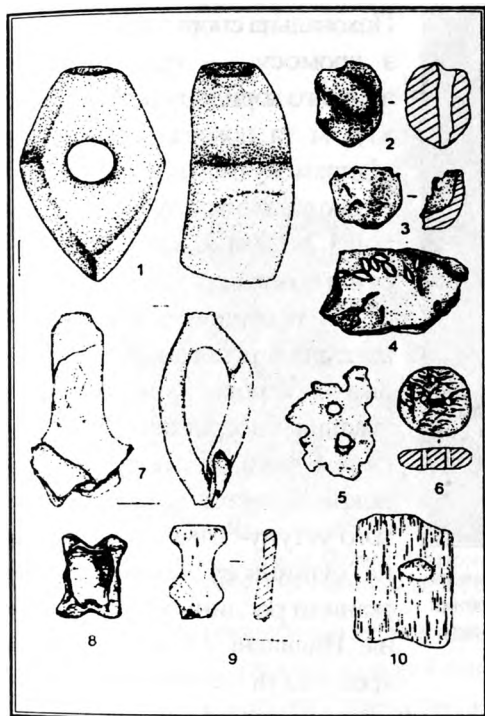

Рис.44. Абазівка, с. Поселення скіфського часу в ур.Моргунове поле. Знахідки. Збори О.Ломакіна, 1997 р. (2-10). Михайлівка, с. Поселення доби неоліту-бронзи біля кол. хут.Брусія. Кам'яна сокира доби ранньої бронзи. Знахідка А.Заїки, 1982 р. (1).
Фонди ЦОДПА.

1 - камінь; 2-7 - кераміка; 8-10 - кістка.

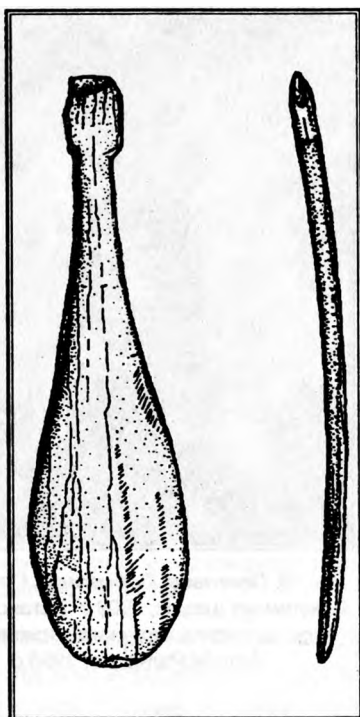

Рис.45. Абазівка, с. Поселення скіфського часу в ур.Моргунове поле. Ложечка. Кістка. Знахідка О.Ломакіна, 1997 р.
Фонди ЦОДПА.

ця VIII - рубежу VIII-VII ст. до н.е., дослідженого 1995 р. у кургані № 2 біля села Карпусів Полтавського району. Під насипом невеликого кургану висотою 0,6 та діаметром 16 м було відкрите поховання, здійснене у двокамерній ямі довжиною 3,15 м при глибині 0,65 м.

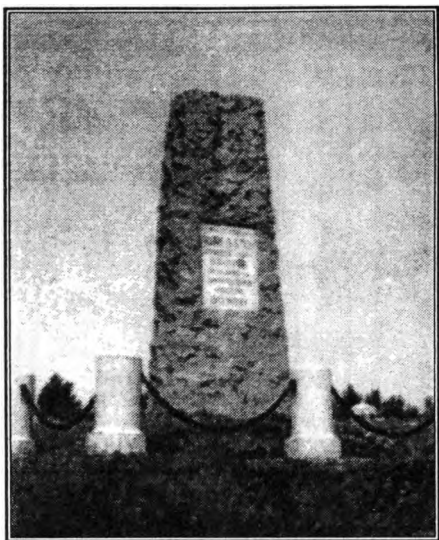

Рис.46. *Полтава, Побиванка*. Пам'ятник Шведам від шведів, 1909 р. Встановлений посеред насипу кургана скіфського часу.
Фото М.Радченка, 1995 р.

Поховальна споруда складалася з дромосу — прямокутного вхідного коридору розміром 0,9 x1,6 м та поховальної камери підпрямокутної в плані форми із закругленими кутами розміром 1,2x1,7 м. Дромос відділявся від поховання закладеним деревом проходом. Останнє помешкання похованого — чоловіка 45-50 років — мало облаштування своєрідного будиночка-землянки, зі спорудженням покрівлі на стовпчиках, невеликого уступу-"лави", настилання на суглинкову долівку якоїсь тканини рослинного походження. Виявлені сліди посипання крейдою та окремі вулини.

Похований лежав, напевне, у зібганому положенні головою на південь. Звертають на себе увагу антропологічні визначення фахівця — кандидата медичних наук, антрополога Сергія Горбенка: чоловік мав кілька прижиттєвих травм — посттравматичну деформацію великої берцевої кістки-суглобу та передплюсневої кістки стопи. Біля нього знаходився розвал ліпного горщика. Досить бідний напутній інвентар доповнювали виявлені в насипу та біля нього кілька черепків ліпного посуду та короткий залізний ніж з прямою, скошеною біля кінця леза спинкою. Досить цікавим є реставрований після розкопок ліпний горщик тюльпаноподібної форми із заглаженою тріскою до лискування зовнішньої поверхнею. Він прикрашений по

Рис.47. *Полтава, Дальні Яківці*. Нагірна, вул. Один із курганів скіфського часу. Обстеження та фото автора, 1991 р.

тулубу смугою нанесеного зубчастим штампом орнаменту у вигляді потрійної горизонтальної вісьової лінії, від якої вершинами вгору та вниз відходять рівнобічні трикутники з трьох і чотирьох ліній. Цей орнамент, що має піктографічно-календарну основу, як і форма горщика, дають підстави стверджувати, що посудина типово бондаринських форм доби пізнього бронзового віку прикрашалася виразним орнаментом, який побутував у середовищі чорноліського населення Правобережного Лісостепу початку раннього залізного віку.

Найбільшим поселенням скіфської доби на території Полтави було селище VII-VI ст. до н.е. площею понад 10 га, що займало значну частину Іванової гори, в межах сучасних Червоної площі (Соборний майдан), вулиць Художньої, Панянки, пл.Леніна, Жовтневої, Братів Литвинових, Леніна. Товщина культурного шару пам'ятки

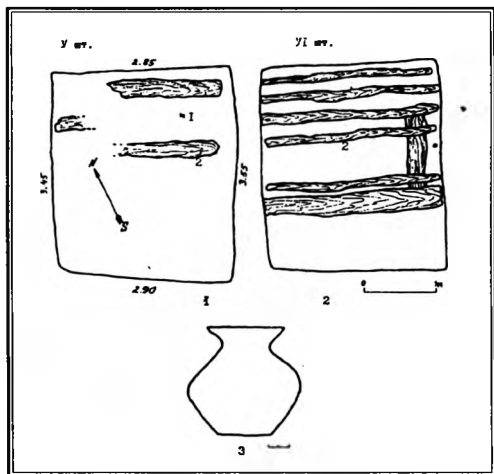

Рис.48. **Гора, с.** Перекриття поховання (1,2) та ліпна посудина (3) з кургану скіфського часу. Розкопки О.Федоровського, 1925 р. Рис. автора досліджень. Збірка НА ІА НАНУ.

становить до 0,4 м. При дослідженнях на Соборному майдані виявлені три господарські ями скіфської доби, в заповненні яких знайдені ліпний горщик, лискована миска, мініаторний іграшковий чи вотивний посуд, бронзовий трилопате-вий наконечник стріли VI ст. до н.е. Ще одне селище займало край Інститутської гори на території Технічного університету, інше — частину сучасного селища Червоний Шлях. Охоронними розкопками 1997 р. виявлені сліди поселення

ранньо- та пізньоскіфського часу вздовж Першотравневого проспекту, в межах колишніх садіб №№ 3-7, що продовжувалося до Першотравневого провулку та Миколаївської церкви.

Ряд поселень скіфської доби (VII-III ст. до н.е.) знаходився поряд із селищами Шилівка, Пушкарівський Яр, на місці мікрорайонів Сади I та II, на південний захід від мікрорайону Половки, поблизу від навколишніх сіл Зінці, Гора, Гожули, Зорівка, Копили, Патлаївка, Супрунівка. Нашарування скіфської доби виявлені й на різночасових поселеннях в урочищі Біла Гора, Марки, Триби. На південний схід від села Абазівка Полтавського району, між земельними ділянками Полтавського аеропорту та дачним масивом вздовж річки Полузирра, знаходяться рештки чи не найбільшого за площею у Ниж-

ньому Поворсклі селища (можливо, кількох різночасових поселень) скіфської доби. Вони займають підвищення плато площею до 60 га, де серед одноманіття рівнини помітні підвищення 38 зольників висотою 0,1-1,1 м при діаметрі 10-35 м. Це місця зсипання попелу, хатнього сміття, кісток тварин, а також здійснення домашніх релігійних обрядів населенням VII-VI та V-III ст. до н.е. З пам'ятки походить досить репрезентативна колекція знахідок, що включає не тільки уламки місцевого ліпного і кружального імпортного посуду, а й численні прясельця, так звані гудзики і катушки, залізні ножі, кам'яні вироби, кілька унікальних кістяних предметів — ритуальну ложечку та рухів'я ще однієї ложки тощо. Поряд з поселенням знаходиться невеликий курганий могильник у складі п'яти насипів, один з яких здіймається на висоту понад 2,5 м.

В околицях Полтави збереглися й інші курганні некрополі населення скіфської доби: три кургани біля пам'ятника Шведам від шведів у Побиванці, десять — по вул.Нагірній у Дальніх Яківцях,

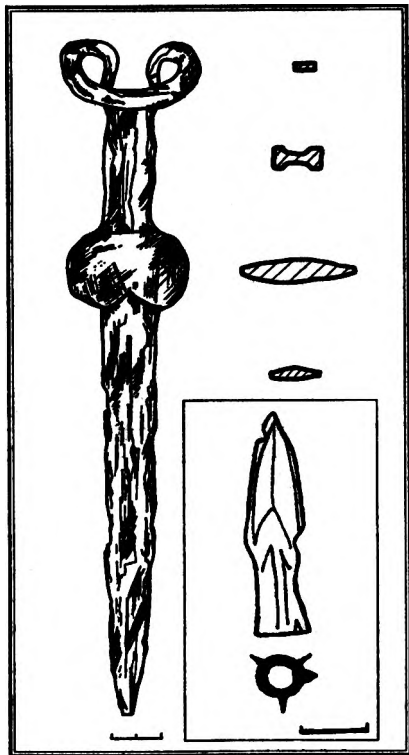

Рис.49. Полтава, Шведська Могила. Кинджал скіфського часу. Випадкова знахідка, 1989 р. ПКМ.

Рис.50. Полтава, Шведська Могила. Наконечник стріли VI ст. до н.е. Випадкова знахідка, поч.1960-х рр. ПКМ, А.1352.

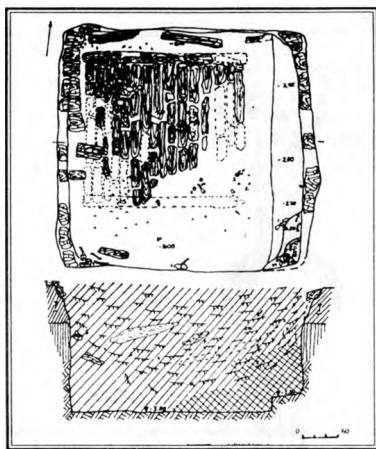

Рис.51. **Карпусі.** Курган № 1.
Поховання 7.
План і перетин ями.

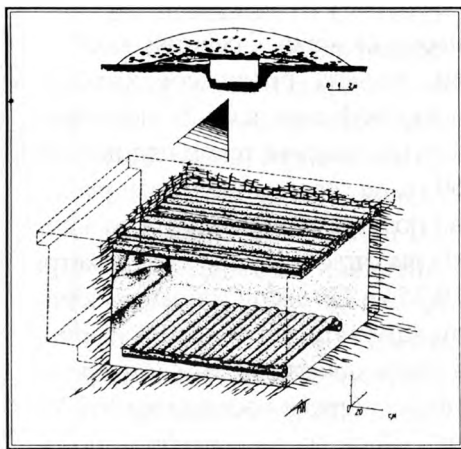

Рис.52. **Карпусі.** Курган № 1.
Схематичний перетин насипу та
реконструкція вигляду поховальної
камери. Рис. Б.Золотницького, 1996 р.

серед яких є насипи висотою понад 3 м, більше десятка курганів між селом Патлаївкою та Верхніми Яківцями, до двадцяти курганів нарахувалося в 1920-х рр. біля села Гора (нині вони розорані і знаходяться під садовими насадженнями). Один з них висотою до 0,4 та діаметром 16 м, на південній околиці міста, досліджено 1925 р. відомим українським археологом Олександром Федоровським. У кургані виявлено поховання в склепі розміром 2,85х3,55 м та глибиною 120 м від рівня денної поверхні під дерев'яним накатником з масивних "обаболів" товщиною до 0,70 м, підлога якого була вистелена дошками, стінки — укріплені деревом. Зі знахідок у кургані VI - початку V ст. до н.е. збереглися невелика ліпна посудина-кубок, фрагменти горщика, уламки залізних виробів. Із зруйнованого кургану групи у Дальніх Яківцях походить залізний кинджал другої половини

ни VI - початку V ст. до н.е., виявлений у навезеному ґрунті біля Сампсоніївської церкви на Полі Полтавської битви. Дві групи курганів ранньоскіфського часу у складі 5 та 16 насипів досліджувалися на захід від села Пожарна Балка Полтавського району відомим донецьким археологом, кандидатом історичних наук Владиславом Андрієнком.

Уявлення про характер поховальних пам'яток ранньоскіфського часу в Нижньому Поворклі дає нещодавно досліджений курган № 1 біля села Карпусі,

де насип доби енеоліту-бронзи був використаний в центральній його частині для спорудження поховального комплексу VII ст. до н.е. Велика яма майже квадратної форми під склеп була викопана на глибину 2,40 м від рівня первинного кургану. Її розміри становили 4,5х4,6 м. По краях простежені невеликі уступи-загілічки для влаштування накатника з дванадцяти масивних неошкурених колотих плах. Після вміщення померлих і проведення обряду очищення вогнем поховальної камери, накатник закладався поверх кількома шарами дернових вальків, після чого курган досипався шматками дерну і чорноземом, до висоти 3 м. Прямовисні рівні стінки ями були

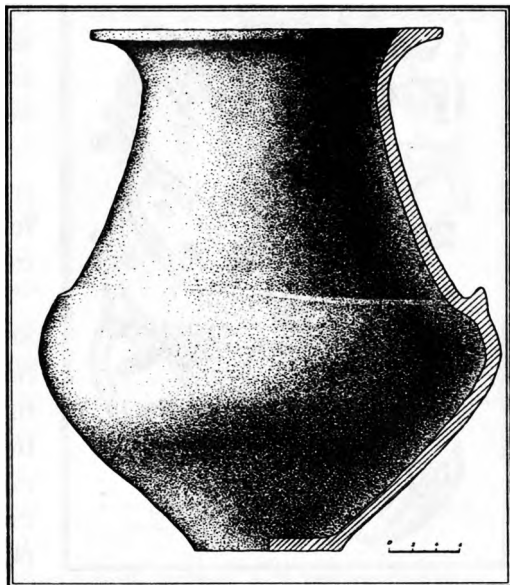

Рис.53. *Карпусі*. Курган № 1. Поховання 7. Ліпна лискована корчага ранньоскіфського часу. Глина. *Фонди ЦОДПА*.

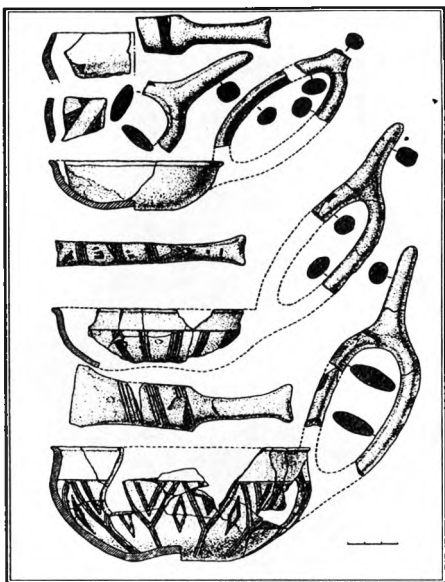

Рис.54. *Карпусі*. Курган № 1.
Поховання 7. Фрагменти ліпних
лискованих черпаків
ранньоскіфського часу. Глина.
Фонди ЦОДПА.

орієнтовані майже за сторонами світу. Поховальна камера мала вузький спуск-сходінку у вигляді пологого уступу вздовж східної стінки. На ньому трапилися залишки скелета літнього чоловіка, вигорнуті сюди стародавніми грабіжниками.

Посеред ями знаходився квадратний в плані поміст-підлога, викладений з тонких дошок шириною 12-20 см, розміщений на масивних лагах. На помості виявлені розкидані як стародавніми, так і пізньосередньовічними грабіжниками, кістки чоловіка і жінки 45-50 років, залишки поховального інвентаря — розвали ліпного посуду, бронзових та залізних виробів. З поховання походили:

розвали п'яти ліпних лискованих черпаків з петельчастими ручками, здебільшого прикрашених різноманітним прокресленим геометричним візерунком, велика ліпна чорнолискована корчага, фрагменти стінок античної розписної амфори родосько-іонійського походження, уламки ще однієї античної кружальної посудини, шматки леза залізного ножа, стрижня залізної булавки, вістря бронзової голки, два бронзових наконечники стріл — дволопатекий втульчастий ромбічної форми і подібний трилопатекий, з шипами біля основи втулки, фрагменти срібної пластини від прикраси, рештки наміста з

непрозорого скла. Безперечно, поховальний інвентар такого комплексу був значно багатшим, тому й привертав до себе увагу грабіжників різних епох.

Зі зміною кліматичних умов на більш посушливі у III - II ст. до н.е., загальною кризою господарства в античних полісах Північного Причорномор'я та зміщенням основних торгових шляхів, район Поворскля поступово втрачає свої економічні переваги. На великих городищах і поселеннях вздовж підвищень корінних берегів поступово згасає життя, а їх мешканці переселяються у заплавні ділянки, поближче до води, шукають інших місць для ведення господарства в північних районах, мігрують у Подоння, до Криму і Подунав'я... На зміну скіфській добі приходить нова епоха. З'являється і нова назва величезного регіону півдня України — Сарматія. Вона пов'язана з появою на історичній арені кочових сарматських племен.

На Полтавщині поява сарматів у II ст. до н.е. не викликала грандіозних змін, що зумовлювалося досить мирним співіснуванням місцевого землеробського населення з переселенцями з-за Дону. До того ж кочівники-сармати були економічно зацікавлені в існуванні надійного джерела поповнення запасів продовольства та використанні пасовищ на широких луках у заплавах лісостепових річок. З часом сармати-кочівники поступово "осідали" тут на землю, обираючи для постійного життя передстепові зволожені ділянки.

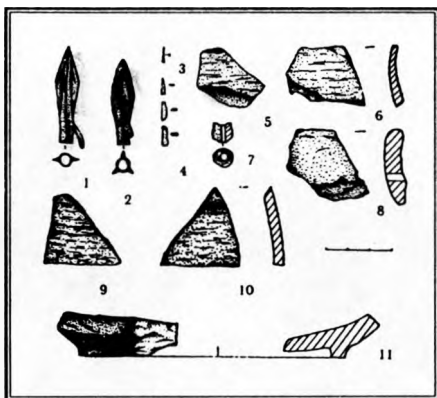

Рис.55. *Карпусі*. Курган № 1.
Поховання 7. Знахідки.
Фонди ЦОДПА.

1-3 - бронза; 4 - залізо; 5,6,8-11 - кераміка;
7 - склопаста.

Рис.56. Знатні жінки скіфського часу.
Реконструкція за археологічними
знахідками Л.Клочко та П.Корнієнка,
1995 р.

Рис.57. Вигляд військового
обладунку і озброєння знатного
воїна скіфської доби за
археологічними даними.
Реконструкція Д.Шевчука.

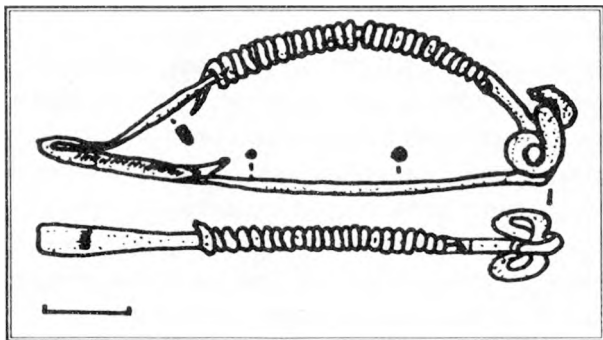

Рис.58. Біла Гора, ур.
Фібула
середньосарматського
часу. Розвідки
Г.Сидоренко, 1955 р.
Бронза. ПКМ, А. 1334.

Свідченням перебування сарматських племен на території Полтави є кілька пам'яток. Це рештки жіночого поховання з північною орієнтацією, виявленого на Білій Горі 1955 р. Воно супроводжувалося дрібними склопастовими та скляними намистинами і бронзовою дротяною лучковою підв'язною фібулою I-II ст. н.е. Подібне впускне жіноче по-

Рис.59. Сармат-катафрактарій (важкоозброєний кіннотник). Реконструкція О.Симоненка та П.Корнієнка, 1995 р.

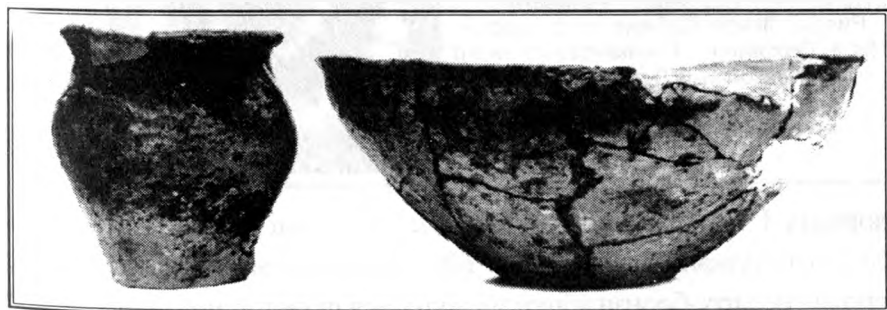

Рис.60. **Мале Ладизине.** Курган № 4, поховання 1. Ліпні горщик і миска середньосарматського часу. Глина. Фото автора. ЛКМ, А.2292, 2300.

ховання 1 цього ж часу досліджене у кургані № 4 поблизу села Малого Ладжине в 1977 р. Біля похованої на вершині кургану епохи енеоліту-бронзи жінки знаходилися ліпні горщик і миска з кістками барана, бронзове люстерко в дерев'яному футлярі. Її шию при-

крашав разок скляного, склопастового та бурштинового намиста; намистинками декорувалися й нижні частини одягу. Обидві пам'ятки датуються середньосарматським часом.

Таким чином, за доби раннього залізного віку територія Полтави вже активно входила в сферу господарського життя стародавнього суспільства, на ній існували численні поселення — попередники майбутнього міського центру.

СВІДКИ ДОБИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

У другій чверті I тис. н.е. територія міста увійшла до складу величезного різноетнічного масиву племен, відомого в науці під назвою черняхівської культури. До нього на Полтавщині входили пізньоскіфські землероби, сармати, представники ранньослов'янських племен та готи. У Полтаві рештки невеличких поселень цього часу відомі поблизу Вакуленців і Побиванки, Біюфабрики, на Білій Горі, поряд із селами Абазівка, Андріївка, Зорівка, Ковалівка. Окремі уламки черняхівського кружального посуду виявлені у верхів'ях Кобищанського струмка, в яру нижче одного з висотних корпусів обласної лікарні. Напевне, тут слід очікувати відкриття поселень.

Чудово виконаний кружальний посуд з лискованою чи шерехатою поверхнями, величезний набір виробів з чорних та кольорових металів, пошавлені контакти з пізньоантичним світом — ось що характеризує розвиток носіїв черняхівської культури — землеробів і скотарів часу існування Готської держави у Північному Причорномор'ї. Як наслідок, у середовищі черняхівських племен потрапляла значна кількість срібних римських монет — денаріїв, що забезпечувала ювелірне виробництво сировиною, а згодом, можливо, і грошовий обіг, осідаючи з часом у складі численних скарбів. До десятка таких скарбів з монетами I-II ст. н.е. було виявлено в Полтаві та околицях міста. Місцеве населення III-IV ст. продовжувало нагромаджувати старі срібні денарії, вимагаючи при торгових зносинах "якіс-

Рис.62. *Писарівка, с.* Посуд черняхівської культури. Розвідки Г.Сидоренко, 1946 р. Фото В.Пойдема. Глина. ЛКМ.

ну" монету, карбовану в I-II ст., майже не звертаючи уваги на білонові римські гроші тогочасної епохи.

Найбільш типовим серед таких знахідок є Лукищинський скарб срібних денаріїв, що досить добре зберігся і сьогодні експонується у скарбниці Полтавського краєзнавчого музею. Його виявили в урочищі "Біля спінжарки" у травні 1942 р. хлопчак Іван Черкаський та Федір Сабадаш. Монети, вкриті окислами, і фрагменти кружального горщика з лискованою поверхнею, трипилися на ріллі в ямі, вимитій дощем. Діти тоді знайшли близько 1000 монет, частину з яких розібрали односельці. Незабаром відомості про знахідку дійшли до Полтави, і в село Лукишину Полтавського району, що знаходиться неподалік від залізниці по дорозі до Головача, помандрувала науковий співробітник Полтавського музею Галина Сидоренко.

Вона обстежила місце знахідки скарбу і привезла 953 монети та фрагменти горщика черняхівської культури. Хоча в Полтаві хазяйнували окупанти, невелика група співробітників музею не тільки зберігала колекції, а й поповнювала їх. Монети із гордовитими профілями римських імператорів посіли чільне місце в експозиції. Та в

Рис.63. *Лукишина, с.* Римські денарії зі скарбу 1942 р. Розвідки
Г.Сидоренко, 1942 р. Фото В.Кожем'якіна. Срібло. ПКМ.

1 - Гальба (68-69 рр.); 2-4 - Вітеллій (69); 5 - Веспасіан (69-70); 6 - Веспасіан (76); 7 - Нерва (97); 8 -

Траян (112-117); 9 - Адріан (134-138); 10, 11 - Сабіна (137-138); 12 - Елій Вер (137); 13 - Антонін Пій (161-7); 14 - Марк Аврелій (140-144); 15 - Марк Аврелій (157-158); 16 - Марк Аврелій (167-168); 17 - Люцій Вер (164-165); 18 - Люцій Вер (165-166); 19 - Коммод (181-182); 20 - Коммод (184-185).

1943 р. фашисти, грабуючи музей, приховили і Лукишинську знахідку. Але так склалася доля, що грабовані історико-культурні цінності з Полтави повернулися до музею 1948 р.

На сьогодні в колекції зберглося 938 монет загальною вагою 3006,31 грама срібла. Монети досить сильно потерті, тому їх середня вага на 0,2 грама менша теоретичної ваги повноцінного денарія Римської імперії (3,41 г). Найбільш пошкоджені монети імператорів I ст. н.е., що свідчить про довгий та інтенсивний їх обіг. У складі скарбу містяться денарії таких імператорів:

Нерон (54-68 рр. н.е.) — 14 од.	Елій Вер (136-137) — 2
Гальба (68-69) — 1	Антонін Пій (138-161) — 74
Вітелій (69) — 12	Фаустіна Старша — 106
Веспасіан (69-79) — 132	Марк Аврелій (161-180) — 3
Тіт (79-81) — 46	Луцій Вер (161-169) — 8
Доміціан (81-96) — 49	Фаустіна Молодша — 44
Нерва (96-98) — 12	Луцілла — 5
Троян (98-117) — 139	Коммод (177-192) — 19
Адріан (117-138) — 218	Кріспіна — 1
Сабіна — 16	Юлія Домна — 1

Найстаріші серед монет скарбу — денарії Нерона, датовані 64-68 рр. н.е., наймолодша — монета імператриці Юлії Домни, дружини імператора Септимія Севера, карбована у 193-196 рр. Лукишинський скарб аналогічний більшості скарбів Східної Європи III - початку IV ст., але вирізняється серед них значною кількістю монет. Цікаві також дані щодо пробірного аналізу монетного металу. Вміст срібла в денаріях з часом поступово зменшується (позначається початок поступової кризи Римської імперії): проба монет Нерона - Антоніна Пія — 875-700^о денаріїв Коммода - Юлії Домни — 650-600^о.

В околицях Полтави досліджено кілька поховань III - початку IV ст. Так, на станції Свинківка (сучасне село Новоселівка Полтав-

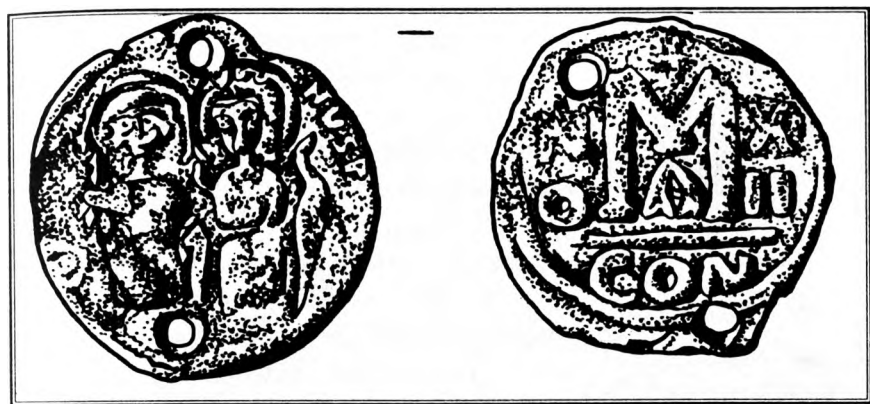

Рис.64. *Андріївка, с.* (між Андріївкою та Падалками). Візантійська мідна монета — фолліс імператора Юстіна II 576/577 рр., карбована в Костянтінополі. Випадкова знахідка, 1990 р. *ПКМ*.

ського району) в 1940 р. при спорудженні льоху на одній із садіб колгоспники виявили три поховання-трупопокладення, що супроводжувалися кружальним посудом. Одне з них було орієнтоване на схід. При обстеженні місця знахідки археологом Микитою Станом тут же було досліджене ще одне поховання-трупопокладення в урні, а в 1966 р. київськими вченими, кандидатами історичних наук Євгенією Махно та Лукерією Рутківською розкопані ще п'ять поховань, здійснених за обрядом кремації у великих ямах, котрі супроводжувалися уламками кераміки. Посуд з могильника експонується в обласному краєзнавчому музеї.

У 70-х рр. IV ст. завершується перехідний період від доби античності до раннього середньовіччя, що ознаменувався в степах України появою нових повновладних господарів — торкомовних племен. Цей час отримав назву доби Великого переселення народів. Першими серед них були гуни, потім авари, болгари, хозари та ін. народи. Поява і зникнення кочівницьких держав збігалася у часі з виходом на іс-

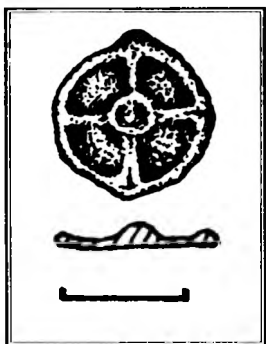

Рис.65. *Біла Гора, ур.*
Бляшка. Пеньківська
культура. Бронза.
Знахідка О.Ломакіна,
1997 р. Фонди ЦОДПА.

торичну арену слов'янських племен, пам'ятки яких з'являються на Полтавщині починаючи з V ст. н.е. Ця епоха представлена серед старожитностей території міста поодинокими, але яскравими знахідками.

Неподалік від уже згаданих Карпусівських курганів, на південно-західній околиці села — поблизу кутка Полтавці, петербурзькими археологами Євгеном Горюновим та Михайлом Казанським 1971 р. виявлене слов'янське поселення V ст., що займало широкий похилий мис правого берега р.Полузірря. При його обстеженні досліджена господарська яма дзвоноподібної в перетині форми, де знайдено

кістки тварин, уламки грубої ліпної кераміки, в тому числі реберчастих форм, з домішками шамоту в тісті. Повернення до вивчення поселення в 1979 р. дозволило відкрити Михайлу Казанському, нині професору Першого Паризького університету, рештки напівземлянкового житла часу складання культури історичних антів, відомої в археологічній літературі під назвою пеньківської.

Пам'ятки пеньківської культури (V - VII ст.) також відомі в околицях Полтави. Це залишки селищ на невисоких підвищеннях надзаплавних терас берегів рік Ворскли і Полузірря біля сіл Абазівка, Андріївка, Безручки, на північ від колишнього хутора Марки, поблизу Черкасівки на Коломаку. Розміщення антських селищ у заплавах рік, безпосередній близькості від водних артерій зумовлювалося надзвичайно посушливим кліматом цієї епохи.

На поселенні середини I тис. н.е. в Андріївці (північна околиця Полтави) знайдена унікальна для Лівобережної України мідна візантійська монета — фоліс імператора Юстіна II 576/577 рр., що

Рис.66. **Мала Перещепина**, с. Загальний вигляд речового комплексу Малоперещепинського "скарбу". Випадкова знахідка, 1912 р. Рис. за фото І.Зарецького з роботи П.Третякова, 1953 р.

служувала за прикрасу місцевій красуні. Нещодавно невеличка лита бронзова бляшка з хрестоподібним орнаментом трапилася полтавському краєзнавцеві Олександру Ломакіну разом із розвалом типового ліпного горщика пенківської культури у кар'єрі поряд з асфальто-бетонним заводом на південний захід від Білої Гори, на лівобережжі Коломака.

У 30-х рр. VII ст. територія обласного центру ввійшла до складу північних окраїнних земель Великої Болгарії — значної Причорноморської та Приазовської кочівницької держави, очолюваної каганом Кубратом, до якої, очевидно, влилася і слов'янська людність. У Нижньому Поворсклі кочова еліта цього каганату, ймовірно, розташувала одну із сезонних ставок свого об'єднання. Літня "резиденція" Великої Болгарії, на думку деяких болгарських дослідників, зна-

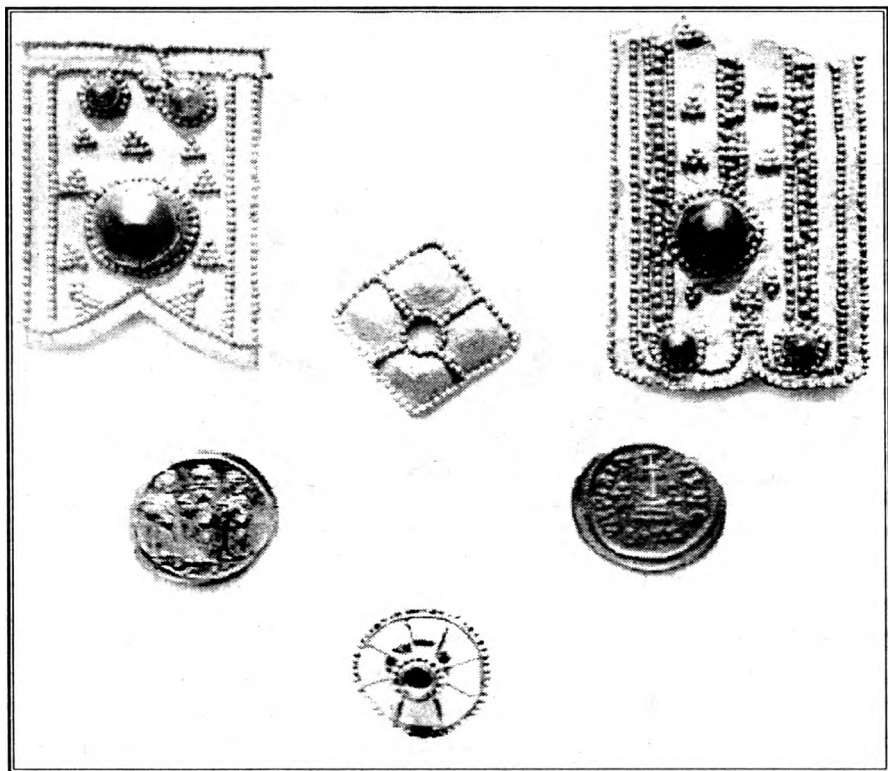

Рис.67. **Макухівка, с.** Макухівська знахідка 1882 р. за фото І.Зарецького, кін. 1880-х рр. Золото.

ходиться десь поряд із сучасним селом Мала Перещепина Новосанжарського району, де 1912 р. було знайдене одне з найбагатших у Східній Європі за дорогоцінним супутнім інвентарем поховання правителя цієї країни, відоме в літературі під назвою Малоперещепинського скарбу. Як вважає відомий німецький археолог Йоахім Вернер, це поховання належало саме хану Кубрату. Історія цієї

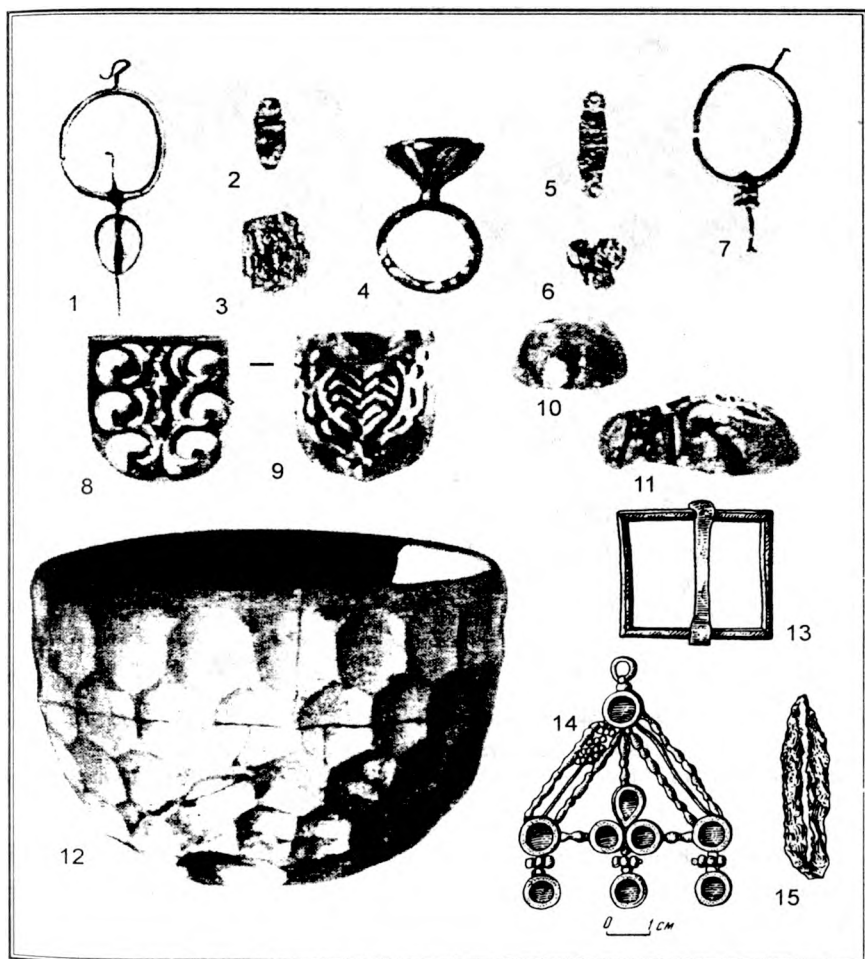

Рис.68. *Зачепилівка, с.* Частина комплексу предметів з поховання багатого болгарського воїна. Розвідки О.Тахтая, 1928-1929 рр.
1-9, 14 — золото; 10, 11, 13 — срібло; 12 — скло; 15 — залізо.

Рис.69. **Мала Перещепина, с.** Візантійські соліди імператора Іраклія з синами зі складу Малоперещепинського "скарбу". Збори В.Щербаківського, після 1912 р. Золото. ПМК.

знахідки, унікальний склад "скарбу", що містив більше 20 кг виробів із золота та 50 кг — зі срібла візантійського, сасанідського та кочівницького походження, стане темою окремого випуску цієї серії видань.

З околиць Полтави походить і одна з відомих багатих кочівницьких знахідок - сучасниць Малоперещепинського комплексу — Макухівське поховання кінця другої чверті VII ст., виявлене випадково 1882 р. Ввів до наукового обігу цей комплекс все той же Іван Зарець-

кий, який викупив кілька дорогоцінних предметів у полтавських ювелірів. Відомо, що рештки поховання, яке вивув на дюнах коло Макухівки вітер, знайшли хлопчачи-пастушки. Через їх рідних дорогоцінні речі розійшлися по "золотих справ майстрах" та протезистах, а тому були назавжди втрачені для науки. Опис кількох предметів та їх копії зберіг полтавський археолог

Рис. 70. *Зачепилівка, с.* Візантійський солід імператора Константа II. Розвідки О. Тахтая, 1928 р. Золото. ПКМ.

Іван Зарецький (оригінали були придбані якимось багатим колекціонером), згодом оприлюднивши в "Працях Полтавської вченої архівної комісії".

У цій роботі вперше публікується фото унікальних знахідок, зроблене згаданим вище вченим на початку 1890-х рр. До складу поховального інвентаря Макухівського комплексу входили золоті прикраси поясного набору, золоте коліщатко від курильниці та золота монета-солід візантійського імператора Іраклія 637/638 рр. Певно, поховання належало представнику вищого ієрархічного щабля ранньоболгарської держави. Зауважимо, що біля села Зачепилівки Новосанжарського району 1928 р. було виявлене ще одне подібне поховання багатогономада, відоме за дослідженнями археолога Олександра Тахтая.

Таким чином, в околицях Полтави окреслилася група так зва-

них пам'яток перещепинського кола, що позначила район можливих пошуків літньої резиденції правителів Великої Болгарії — Балтава-ра. Відстоювана в ряді місцевих публікацій полтавським краєзнавцем, кандидатом історичних наук Вірою Жук гіпотеза кількох болгарських дослідників може з часом знайти підтвердження за археологічними знахідками. Але пошуки залишків такої кочівницької сезонної ставки навряд-чи будуть легкими. Найвірогідніше, що вона знаходилася на другій надзаплавній терасі лівобережжя Ворскли нижче Полтави, в районі сучасних сіл Руденківка чи Собківка Новосанжарського району, або й дещо південніше.

Цікавим моментом в історії Поворскля VII ст. є мирне співіснування слов'янського населення — антів і болгар-кочівників. Навіть поблизу місцезнаходження Малоперещепинського поховання збереглися культурні нашарування землеробських поселень, хронологічно близьких чи одночасових пам'яткам перещепинського кола.

Отже, час Великого переселення народів залишив на Полтавських теренах всесвітньовідомі пам'ятки і був добою остаточного утвердження слов'янського населення у Поворсклі.

СТОЛИЦЯ СІВЕРЯНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА НА ВОРСКЛІ

У VIII ст. Поворскля заселяється слов'янськими племенами роменської культури (VIII - початок XI ст.). Літописні сіверяни, які переселилися на Лівобережжя з Нижнього Подунав'я та Балкан, створили цілу низку укріплених поселень на стрімких мисах корінного берега ріки. Найбільш південним малим племінним центром ворсклинських сіверян стало Полтавське поселення — порубіжна з кошовим світом фортеця — городище на Івановій горі (сучасна Червона площа, колишній Соборний майдан). До її округи входили менш значні городища та неукріплені поселення у Нових і Старих Санжарах, Біликах і Лукищині, можливо, Опішні та Глинському.

Укріплене поселення займало мис із сучасними садибою Івана Котляревського, дзвіницею міського Успенського собору, рестораном "Лілея" та житловими будинками на Червоній площі, а навкруги — до Панянки на північному сході та Спаської церкви на півночі, розгу вулиць Братів Литвинових і Леніна простягався великий посад-селище з помешканнями хліборобів і ремісників. На захід посад займав край Інститутської гори — від Першотравневого провулка до сучасних гуртожитків Технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка. Дослідження 1993 та 1997 рр. встановили наявність роменського селища і вздовж Першотравневого проспекту. Свого розквіту ця ділянка поселення досягла в кінці X ст. Так, до цієї доби відносяться рештки чотирьох напівземлянкових жител розміром до 4х5 м із залишка-

Рис.71. *Полтава, Іванова гора, Червона площа.* Сучасний вигляд.
Фото М.Радченка, 1995 р.

ми входів, глинобитних печей, споруджених на глиняних вальках і окатаному пісковиковому камінні; кілька господарських споруд (в тому числі кузня-?), півтора десятки господарських ям тощо. Всі ці об'єкти мали сліди пожежі і були зруйновані на рубежі X-XI чи в перших десятиріччях XI ст. Їх котловани вже заповнювалися давньо-руською керамікою XI-XII ст.

Напевне, сіверянами й була надана назва поселенню — Лтава (до певної міри вона співзвучна ще болгарському Балтавару, що суто гіпотетично може свідчити про певні традиції у спадкуванні топонімів). Традиційно вважається, що назва Лтава походить від назви одного з полтавських струмків, наприклад, Полтавки (раніше Лтави, пізніше Рогізної, Тарапуньки), або ж нині безіменного струмочка, який тік по Мазурівському яру і мав витоки в районі сучасного пам'ятника В.І.Леніну. Про Полтавку згадує відомий російський вче-

ний-мандрівник Василь Зуєв, який відвідав Полтаву ще 1781 р. Лев Паллака бачив у літописній назві Лтава помилку переписувача літопису, який втратив при запису перші знаки ("Пълтава"), а давньоруський корінь слова ПОЛТ- чи ПЫЛТ- пояснював як "огорожа", "забор", тобто "огорожене, прикордонне на межі зі степом місце". Сучасні дослідники обмежуються віднесенням появи цього топоніму до кінця VI-VII ст., стверджуючи, що назва міста походить від найменування невеличкої річки - притоки Ворскли, розташованої у степовому прикордонні.

При археологічних дослідженнях на Соборному майдані і території Полтавської кондитерської фабрики виявлено п'ять невеликих напівземлянкових жител роменського часу. Їх дерев'яні стіни та дах утримувалися на стовпах внутрішньої конструкції. Підлога мала вигляд долівки, з кількома господарськими ямами, а то і льохами поряд з будівлею. Споруди іноді мали вирізані в матеріку лави-лежанки та зведену із суглинку піч. Навкрути жител знаходилися численні господарські ями для зерна та іншого збіжжя круглої в плані форми. Розміри таких жител підквадратної в плані форми становили до 4,5х4,7 м, вони заглиблювалися в ґрунт

Рис.72. Середня та Нижня Поворскля. Схема розташування пам'яток роменської культури.

Городища: 1 - Полтава (Лтава);
2 - Глинське; 3 - Опішня; 4 - Стари Санжари; 5 - Нові Санжари; 6 - Билики (?).
Селища: 7 - Глинське, 8 - Лукищина
Могильники: 9 - Глинське, 10 - Опішня (?);
11 - Полтава; 12 - Стари Санжари

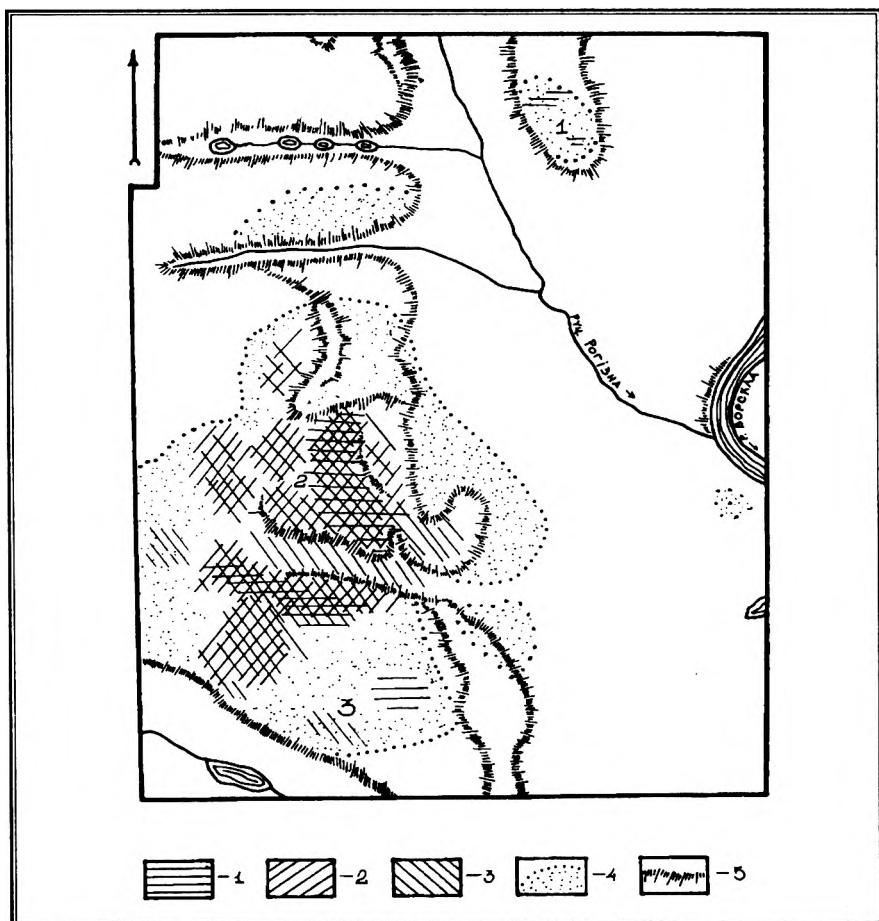

Рис.73. **Полтава.** Схема залягання культурних нашарувань роменської культури, давньоруського часу та XVII - початку XVIII ст. за розвідками 1990-1993 рр.:

1 - скіфського часу (VII-III ст. до н.е.); 2 - роменської культури (VIII - початку XI ст.);
 3 - давньоруського часу (XI-XIV ст.); 4 - XVII-XVIII ст.; 5 - схили і відслонення корінного берега.
 Цифрами на схемі позначені: 1 - Монастирська гора; 2 - Іванова гора; 3 - Інститутська гора.

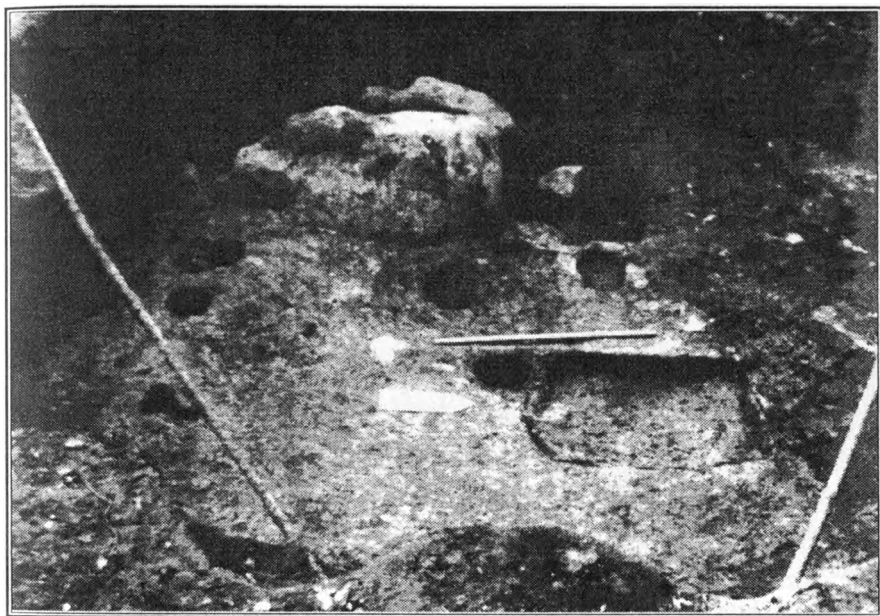

Рис.74. *Полтава*, Першотравневий просп. Житло роменської культури.
Розкопки і фото автора, 1997 р.

на 0,5-0,7 м. Датуються такі житлові комплекси другою половиною - кінцем IX та X ст.

Серед знахідок у помешканнях стародавніх полтавців — уламки й цілі форми ліпного посуду місцевого виробництва — горщики, покришки, сковорідки, керамічні пряслиця, привізний ранньокружальний давньоруський і амфорний посуд X - початку XI ст., вироби з кістки, заліза, бронзи, рожевого та сірого овруцького шиферу. На поселенні 1898 р. знайдено скарб срібних арабських монет — дирхемів IX-X ст., що нараховував понад 300 екземплярів. Фінальний етап існування сіверянського поселення на Івановій горі припадає на кінець -

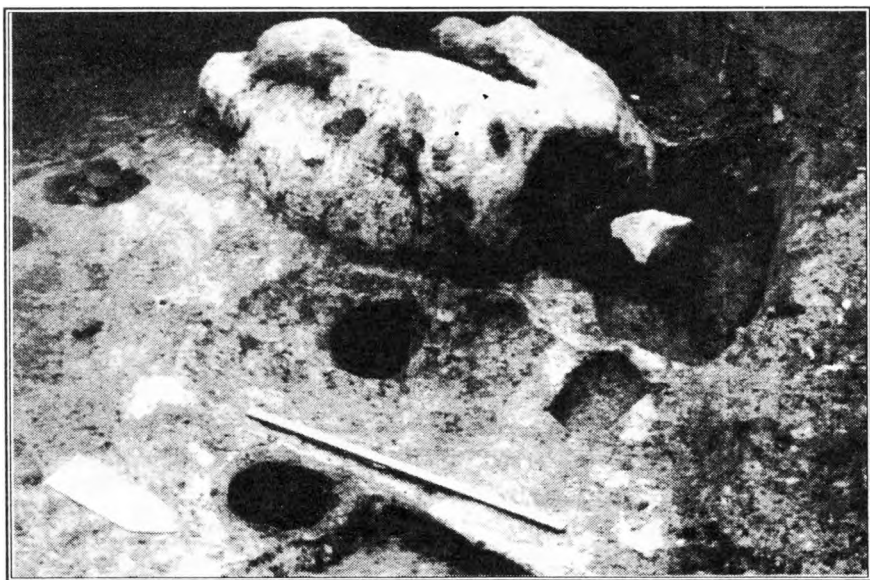

Рис.75. *Полтава*, Першотравневий просп. Рештки печі X - початку XI ст.
Розкопки і фото автора, 1997 р.

перші десятиріччя XI ст., а його загибель, можливо, пов'язана з одним із походів на сіверян дружин київських князів під час боротьби за владу між нащадками Володимира чи нападом печенігів. Підтвердженням цьому є виявлений в одному із жител на Червоній площі кістяк вбитої жінки, а також знайдений випадково на городищі скарб жіночих срібних прикрас, що складався з шийної гривни, скроневих кілець та браслетів, які датуються кінцем X - початком XI ст.

Поряд з будинком Полтавського краєзнавчого музею, між вільйоном кафе та пам'ятником Т.Г.Шевченку, знаходився курганий некрополь Лтави X - початку XI ст., три поховання з якого досліджено за випадкових обставин. У жіночих могилах виявлені золотоскля-

Рис.76. *Полтава*, Іванова гора, Червона пл. Загальний вигляд розкопу.
Дослідження І.Ляпушкіна, 1946 р. *Фонди ПКМ.*

не та скляне синє намисто, місяцеподібні бронзові підвіски, бронзові персні та розділювач ремінців.

Про усталені зв'язки сіверян зі східними сусідами — племена-ми салтівської культури (VIII-X ст.), котрі, як і сіверяни, перебували під владою Хозарського каганату, свідчить ряд знахідок з городища — кістяна пряжка з двома отворами, бронзове люстерко-підвіска, салтівські сережки, ліпний лощений посуд салтоїдних форм. Поряд з Полтавою, біля села Лаврики Полтавського району, відкрите поселення салтівської культури та рештки кількох стійбищ цього часу, а в селі Зінці на південь від Полтави, за свідченням Галини Сидоренко, випадково виявлене салтівське поховання з гончарною флягою

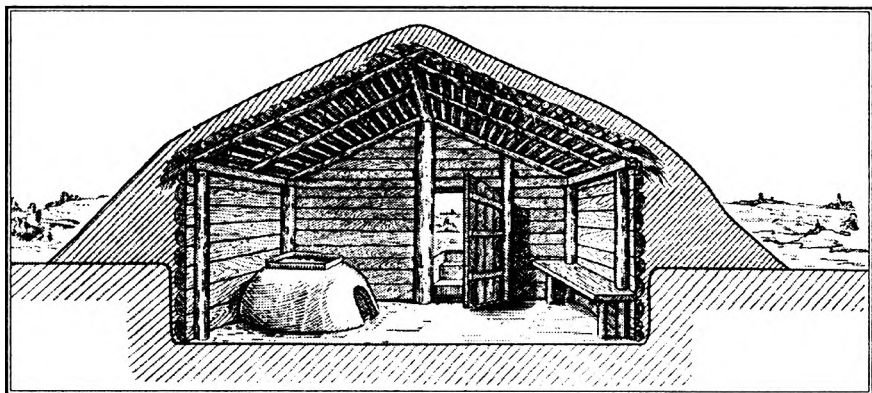

Рис.77. Реконструкція напівземляного житла X-XI ст.
За П.Раппопортом, 1975 р.

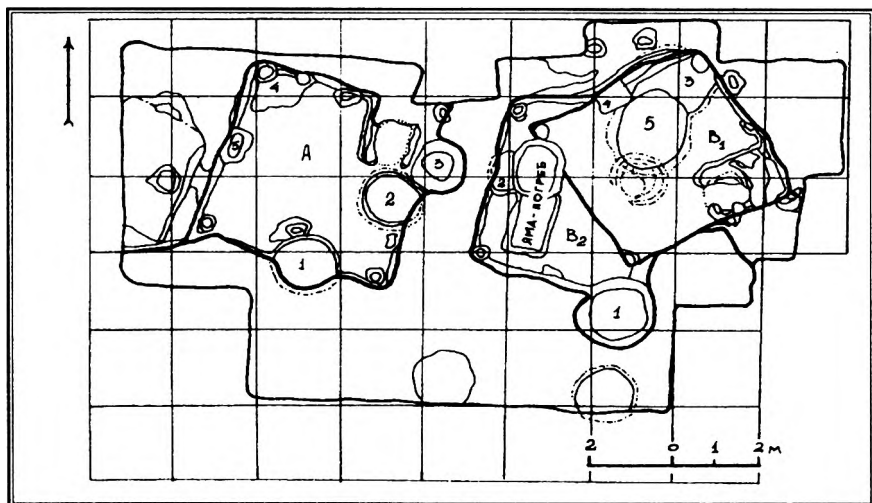

Рис.78. **Полтава**, Червона пл. План розкопу.
Дослідження І.Ляпушкіна, 1946 р. Житла А, В1 та В2.

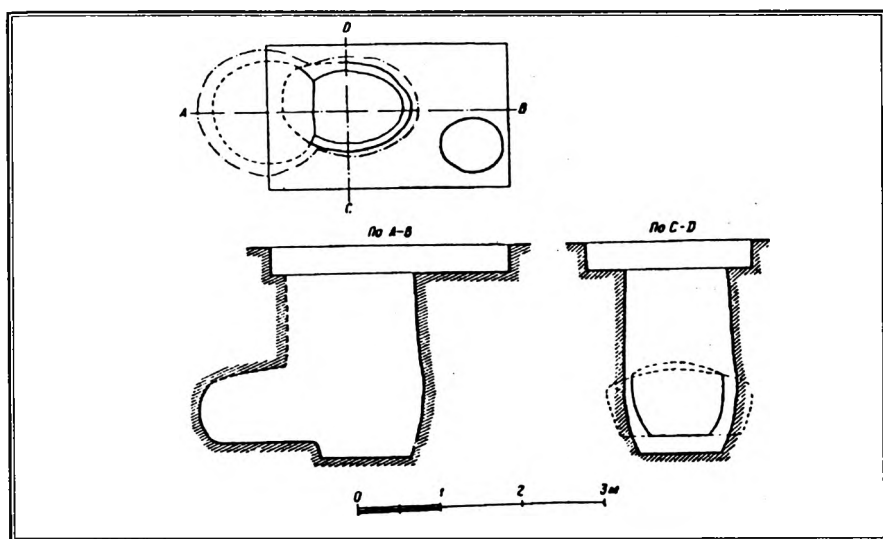

Рис.79. **Полтава**, Червона пл. Господарська яма роменського часу. План і перетини. Розвідки І.Ляпушкіна, 1945 р.

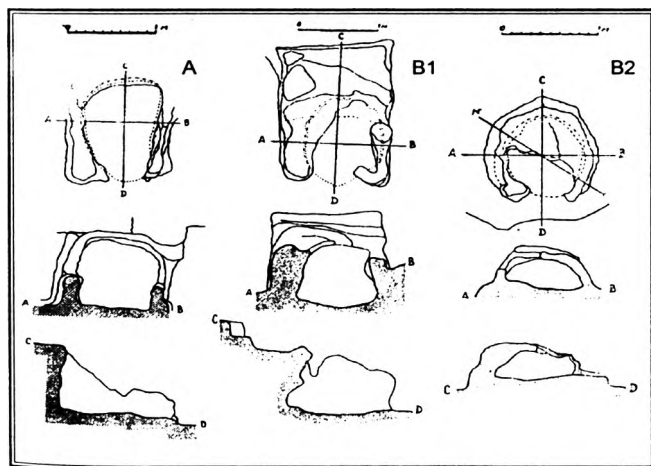

Рис.80.
Полтава,
Червона пл.
Печі землянок
А, В1 та В2.
Плани і перетини.
Розкопки
І.Ляпушкіна,
1946 р.

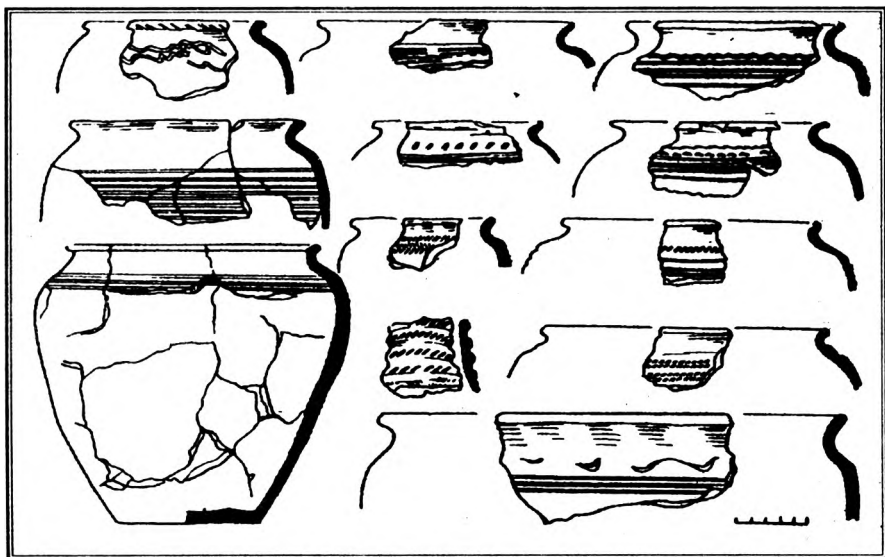

Рис.81. *Полтава*, Червона пл. Давньоруська кераміка XII-XIII ст.
За О.Сухобоковим, 1992 р. *Фонди ПКМ*.

кримського виробництва VIII-IX ст. Окремі фрагменти і розвал цілої кружальної посудини салтівського часу знайдені на території місцезнаходжень в околицях Трибів і Білої Гори.

ДАВНЬОРУСЬКЕ ЛІТОПИСНЕ МІСТО

Після нищівного розгрому Лтави, який, на думку автора, стався у кінці другого десятиліття XI ст., життя на місці городища майже завмерло. Населення, що повернулося до руїни, оселилося на посадах. Так, під час досліджень на полтавському форштадті 1997 р., на місці садиби за № 12 по вул. Братів Литвинових, виявлена господарська яма з керамікою середини-кінця XI ст. Невелике селище продовжувало існувати упродовж середини - кінця XI ст., свідченням чого є знахідки уламків кружального посуду цієї епохи, виявлені в більшості розкопів на посаді. Унікальна знахідка трапилася 1990 р. й на майданчику городища, неподалік від сучасного ресторану "Лілея" на Червоній площі. Тут учнями однієї з полтавських шкіл була знайдена висла свинцева актова печатка XI ст., що за попереднім визначенням належить князю Всеволоду Ярославичу, який правив у Переяславі у 1054-1076 рр., Чернігові — 1076-1078 рр. та Києві — 1078-1093 рр. Вона типологічно найближча до бул зі скороченою легендою цього князя, якими скріплялися важливі документи в Переяславі. Отже, життя на місці сіверянської Лтави продовжувалося.

Напевне, на протязі XI ст. поселення потерпало від набігів кочівників, насамперед, половців, що з'явилися на порубіжжі Русі 1056 р. За Ворсклою, у Ворсклинсько-Орільському межиріччі пролягав умовний кордон з Половецькою землею. Тож і землі правобіччя ріки могли входити до складу хоча б тимчасових кочовищ володарів "Поля

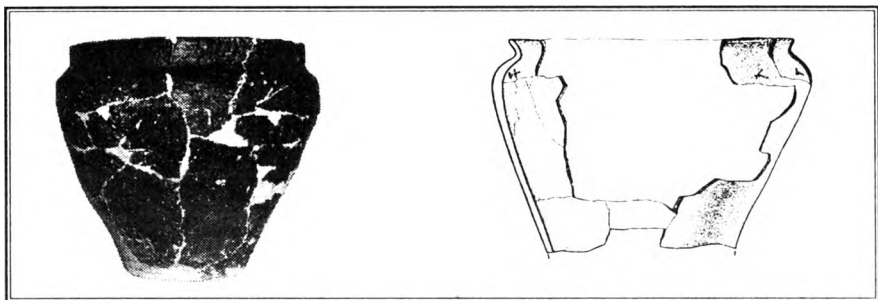

Рис.82. **Полтава**, Першотравневий просп. Липні горщики роменського часу.
Розкопки автора, 1997 р. Фонди ЦОДПА.

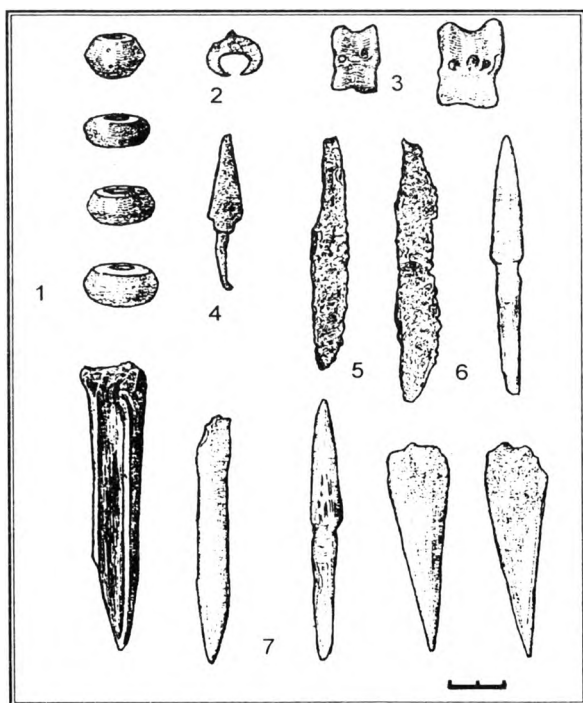

Рис.83. **Полтава**, Червона пл. Знахідки роменської культури та давньоруського часу.
Розкопки І.Ляпушкіна, 1946 р. Фонди ПКМ.

- 1 — оверуцький шифер;
2 — бронза;
3, 6, 7 — кістка;
4, 5 — залізо

Половецького". Про це свідчать і поодинокі знахідки решток вівтарів культу половецьких предків — кам'яні "баби" — стели, встановлені на вершинах курганів. Перед ними здійснювалися релігійні обряди на честь родоначальників окремих родів, приносилися жертви. Залишки такого святилища обстежені археологом Володимиром Грінченком у 1920-х рр. біля села Бугаївка Полтавського району, у межиріччі Полузирря і Говтви, на північний захід від Полтави, а розвідки полтавського дослідника Олександра Ткаченка засвідчили збереження назви кургану — "Кам'яна баба", де на вершині бовваніла половецька стела, до нашого часу. Ще одну з таких стел привезли до міста з околиць в середині XIX ст. Вона довго стояла біля Панянського спуску (це засвідчило фото Івана Зарецького), аж поки її не перевезли до земського музею. Ця скульптура зараз є експонатом Полтавського краєзнавчого музею.

Отже, важко поки що встановити, переривалося чи животіло життя на Полтавському поселенні між останньою чвертю XI та серединою XII ст. Але знахідки фрагментів давньоруського посуду цієї епохи, хоча й поодинокі, свідчать про його існування.

Починаючи з XII ст. князі Київської Русі розпочинають серію успішних походів проти половецьких нападників. Перемоги 1103,

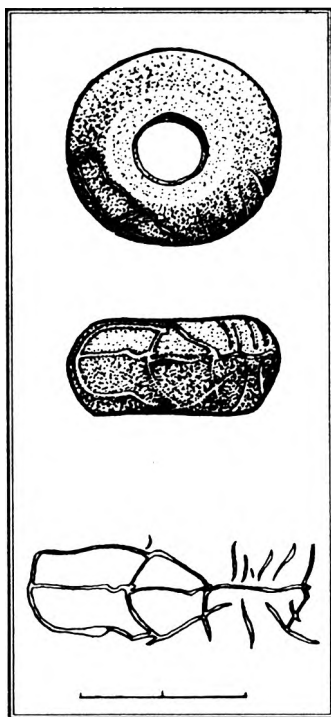

Рис.84. Полтава,
ріг Першотравневого пров. та
вул.Леніна.

Прясло з графіті. Шифер.
Випадкова знахідка, 1990 р.
ПКМ.

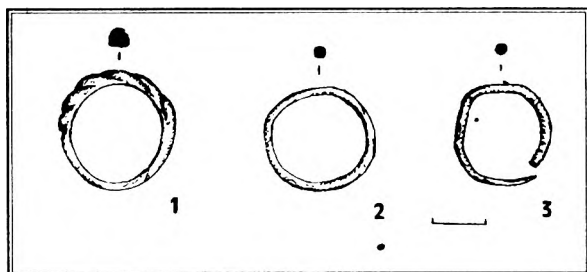

Рис.85. *Полтава*,
Спаська, вул., 9.
Персні. Бронза.
XII-XIII ст.
Розкопки І.Кулатової
та О.Григор'єва,
1990 р.
Фонди ЦОДГА.

1109, 1111 та 1116 рр., нищівна поразка половців на Орелі 1184 р. від об'єднаних сил Святослава Всеволодовича і Рюрика Святославича позначають проміжок давньоруської історії, за який поселення на межі з "Подем Половецьким" зросло до масштабів значного населеного прикордонного пункту.

У цей час починає створюватися черговий рубіж системи глибокоєшолонованої оборони проти половців на південь від добре обжитого Посулля. Одним з крайніх південних рубежів Переяславської землі стає річка Ворскла, вздовж якої будуються городища та невеликі ділянки змійових валів (Нові Санжири, Забрідки) оборонної лінії. Тому у Нижньому Поворсклі ключові позиції починає відігравати колишня сіверянська Лтава, вали якої поновлюються, а посад заселяється вихідцями з Правобережжя і Посулля. Вигідне стратегічне й торгово-економічне розташування поселення на межі зі Степом, на перехресті торованих шляхів від Половецької землі до столиці Переяславського князівства і головних центрів Посульської волості, від Переволочинської переправи через Дніпро до Верхнього Поворскля, наявність твердого броду і значної ширини заболоченої заплави ріки, виводить невелике укріплення у ряд значних форпостів півдня Переяславської землі. Воно швидко зростає і стає важливим пунктом оборони і розповсюдження державної влади на межі з Диким полем. Про значення поворсклянського форпосту для півдня

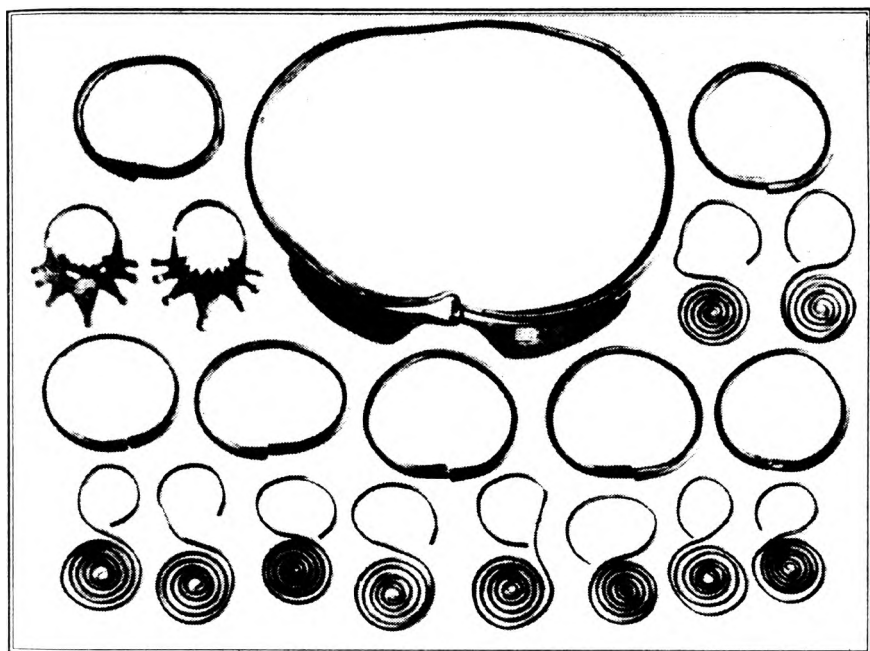

Рис.86. *Полтава*, Червона (Соборна) пл. Полтавський скарб. Кін Х- поч. ХІ ст. Срібло. Випадкова знахідка 1905 р. Фото В.Пойдема. ПКМ.

Русі посередньо свідчить і той факт, що згадка про поселення потрапила на сторінки Іпатієвського списку "Повісті минулих літ", куди навіть середні укріплені пункти Подніпров'я потрапляли не завжди. Лтава згадується у зв'язку з походом новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців 1173 року. Наводимо повністю цю літописну згадку у перекладі на сучасну українську мову Леоніда Махновця:

"Того ж року [6682, тобто 1173 за сучасним літочисленням, — авт.], на Петрів день, Ігор Святославич, зібравши війська свої, поїхав у поле за [ріку] Ворскол і стрів половців, які тут підстерігають языка.

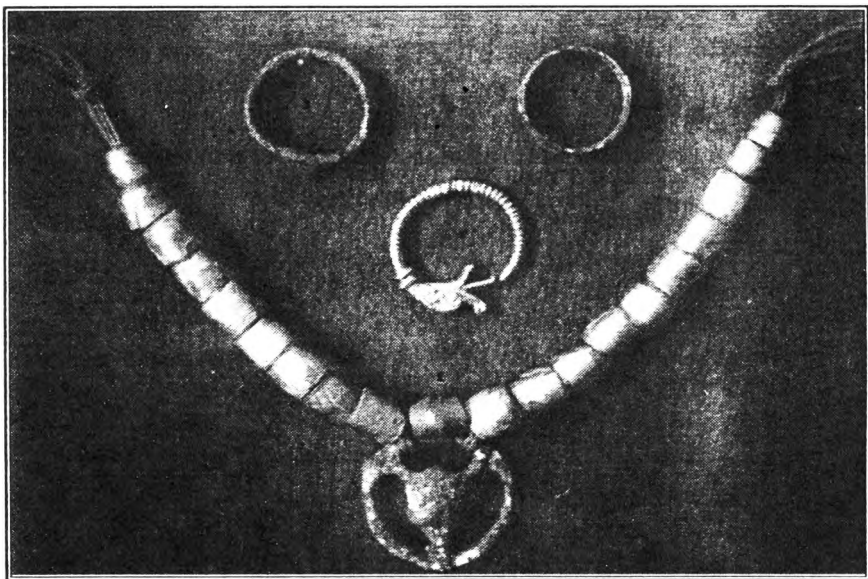

Рис.87. *Полтава*, некрополь X-XI ст. Знахідки з поховання.
Бронза, скло, позолота.

На схід від кол. будинку Полтавського земства.

Розвідки і фото І.Зарецького, 1889-1891 рр. *ПКМ*.

Посередині - золота серажка з околиць м.Зінькова. Пізнє середньовіччя. Випадкова знахідка 1890 р.
(місцезнаходження невідоме).

Він захопив їх, і розповів йому колодник, що [хани] Кобяк і Кончак пішли до Переяславля. Ігор тоді, почивши це, поїхав супроти половців і переїхав Ворскло коло [города] Лтави, [йдучи] до Переяславля, і узрілись вони з військами половецькими. Але рать [половців] була мала, і тому не змогли вони стати супроти Ігоря. І через те побігли вони, всю здобич свою покидавши... Дружина ж Ігорева, настигнувши їх, тих побила, а інших захопила. І так поміг Бог християнам у день святого пророка Лії".

Як бачимо, славнозвісний герой "Слова о полку Ігоревім" сту-

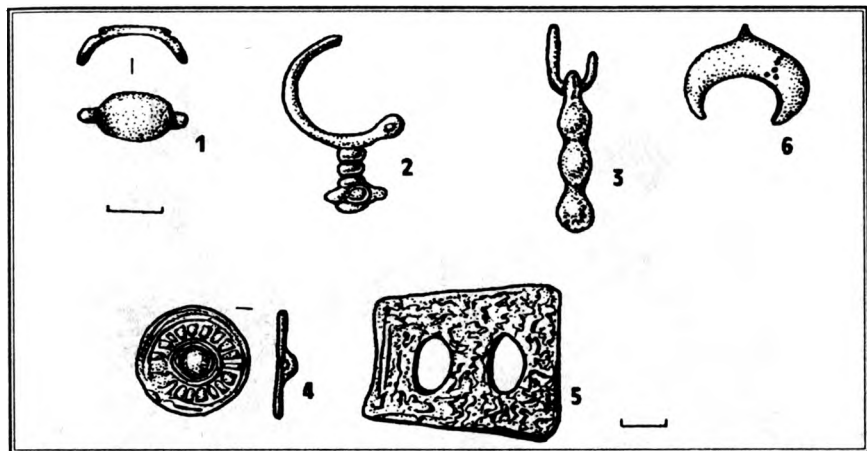

Рис.88. *Полтава*, Червона пл. (1,3-6) та околиці міста (2). Предмети салтівського імпорту. Розкопки І.Ляпушкіна, 1946 р.; І.Кулатової, 1990 р.; випадкова знахідка 1980 р. *ПКМ*.

1,3,4,6 - бронза; 2 - білон; 5 - кістка.

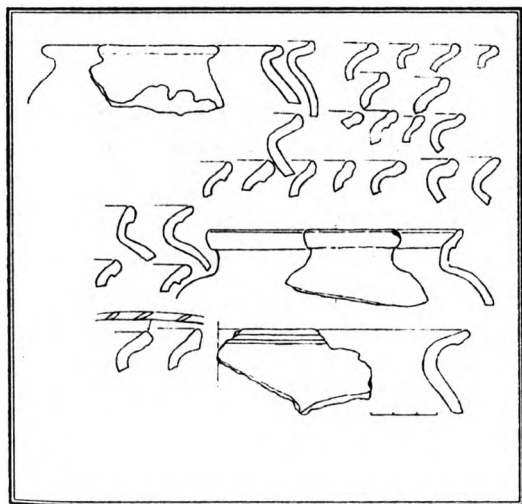

Рис.89. *Полтава*, Першотравневий просп. Давньоруська кераміка кінця X - початку XIII ст. Розкопки В.Приймака і автора, 1997 р. Фонди ЦОДПА.

Рис.90. Давньоруський дружинник
Реконструкція за археологічними
знахідками О.Моці та П.Корнієнка, 1995 р.

Рис.91. Половецький воїн.
Реконструкція М.Гореліка, 1991 р.

пив на полтавську землю 1173 р., на Петрів день, тобто на релігійне свято Петра і Павла, яке за старим, юліанським календарем припадає на 29 червня, а за новим, григоріанським, — на 12 липня. Ці хронологічні перерахунки в часі виконані кандидатом історичних наук Вірою Жук. Тож літописна згадка й лягла в основу сучасного відліку часу існування Лтави-Полтави, якій 12 липня 1998 р. виповнюється не менше 825 років. Ця дата досить умовна, адже 825 років настане з часу першої літописної згадки про Полтаву, яка вже існувала досить довгий час. Таким чином, історія міста сягає значно "глибших" в історичному відношенні часів. Відправними пунктами такого від-

Рис.92. **Полтава**, Панянка. Половецька стела. Пісковик. За стереофото І.Зарецького кін. 1890-х рр. *Фонди ПКМ.*

Рис.93. Половецький вівар на кургані. За малюнком Н.Онацького, 1927 р. *Фонди Сум. худ. музею.*

ліку мають стати середина чи кінець IX ст., коли сівєряни утвердилися на Івановій горі й заснували своє постійне поселення. Тому-то й прийняте рішення відзначити за традицією восени 1999 р. 825-річчя від дня першої літописної згадки про Полтаву та 1100-ліття міста за археологічними даними. Відомо, що Полтава святкувала своє 800-ліття восени 1974 р., із запізненням на один рік, бо в той час не були враховані хронологічні корективи до "Повісті минулих літ", загальноприйняті у науковому світі. Але традиція зосталася, і навряд-чи її треба порушувати...

Виходячи з наявності літописної згадки, укріплений майданчик городища, напевне, мав площу не менше 0,7-1,0 гектара. Щодо розмірів торгово-ремісничого посаду, то його межі за знахідками археологіч-

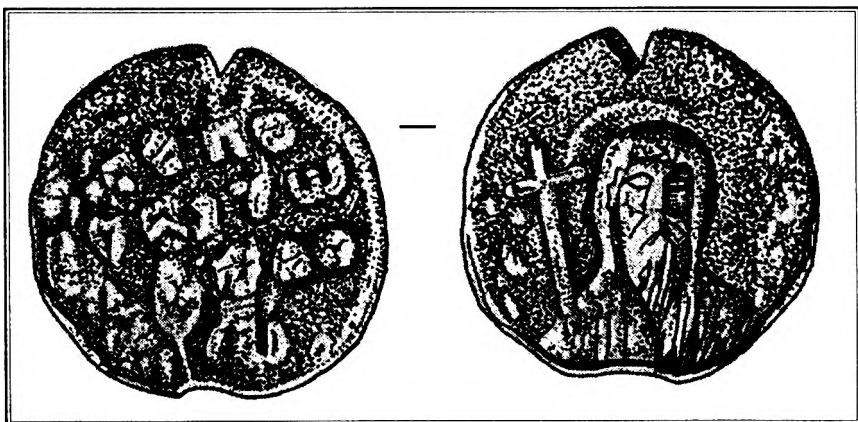

Рис.94. *Полтава*, Червона пл. Висла актова печатка другої половини XI ст. Свинець. Випадкова знахідка 1990 р. *Фонди ЦОДПА.*

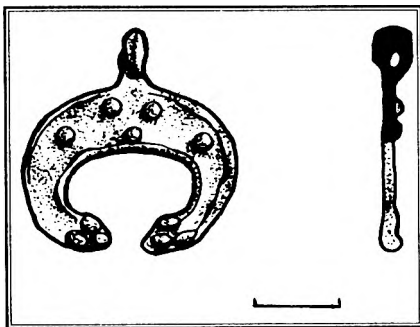

Рис.95. *Полтава*, Панаса Мирного, вул. Лунниця XII-XIII ст. Бронза. Випадкова знахідка 1994 р. *Приватна колекція.*

них матеріалів, окреслюються сучасними вулицями Художньою, Панянкою, Леніна, Гагаріна, Першотравневим проспектом, Садовою; з півдня і сходу обмежуються територією учбових корпусів Полтавського технічного університету на Інститутській горі й схилами високого берега Ворскли на Івановій горі. Поодинокі знахідки кераміки свідчать про початок освоєння давньоруським населення і сучасно-

го Подолу, принаймі схилів Іванової гори в бік останнього. Та й назва цього колишнього передмістя перегукується з відомими давньоруськими найменуваннями посадів Києва й інших літописних міст.

Загальна площа селища-посаду становить близько 45 гектарів. Це досить значна для давньоруського часу обжита територія. Але не слід забувати, що Полтава й у більш пізній час, наприклад, за доби Руїни та Гетьманщини, мала найбільше за площею серед міст Лівобережжя передмістя-сельбище. Товщина культурних нашарувань на городищі та посаді, враховуючи пізньосередньовічні, коливається в межах 1,5-2,5 м.

Серед знахідок, виявлених на території городища (Соборний майдан) і посаду (кондитерська фабрика, Першотравневий проспект), переважають уламки кружального посуду XII - першої третини XIII ст. — горщиків, горняток, покрийшок, є поодинокі фрагменти сковорідок, сві-

тильників, мініатюрних посудинок, імпортованих кримських чи візантійських юрчаг, виявлені залізні цвяхи, скоби, підкови, кресала, ножі, уламки скляних браслетів і перснів, шиферні та керамічні пряслиця до веретен, в тому числі з графіті, залізні наконечники стріл,

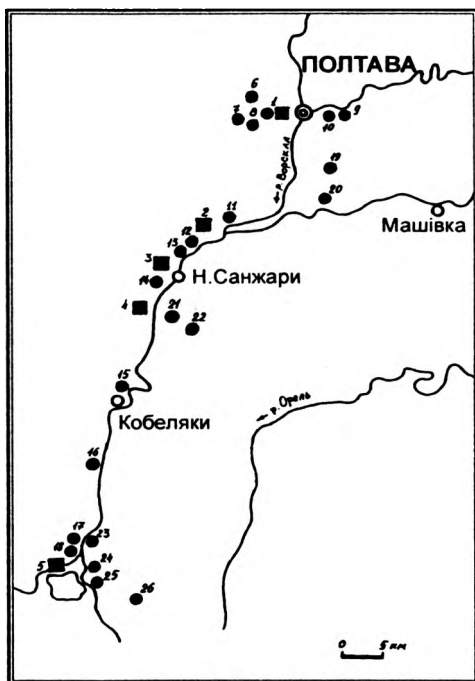

Рис.96. Схема розташування давньоруських пам'яток у Нижньому Поворсклі.

Городища: 1 - Птава; 2 - Старі Санжари; 3 - Нові Санжари; 4 - Білики; 5 - Переволочна
Селища: 6 - Падалки; 7 - Богданівка; 8 - Супрунівка; 9 - Макухівка; 10 - Біла Гора; 11 - Старі Санжари; 12,13 - Кунцеве; 14 - Забрідки; 15 - Кобеляки; 16 - Леб Сокилка (?); 17 - Леб Кишеньки; 18 - Світлогірське; 19 - Заворскло; 20 - Писарівка; 21 - Жирки; 22 - Кустолове Куш; 23 - Леб Кишеньки; 24,25 - Орлик; 26 - Радянське.

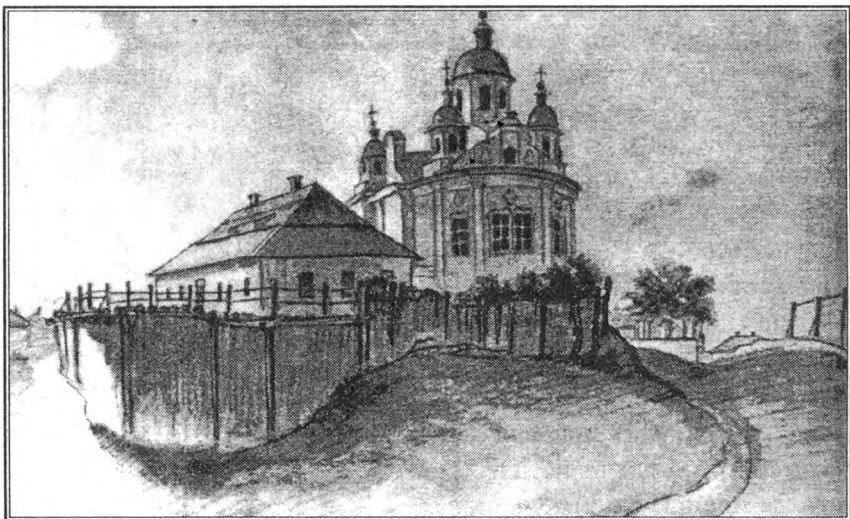

Рис.97. *Полтава*. Вигляд ескарпованих схилів та майданчика Іванової гори з підвищення над Мазурівським яром. Будинок І.Котляревського та Успенський собор. За малюнком Т.Шевченка, 1845 р.

дужки ручок відер. Знайдені пара та три в уламках пісковикових чи шиферних жорен, велика кількість сировини для дрібних кам'яних виробів — уламків овруцького рожевого шиферу, привезеного з Правобережжя. Розкопками на території кондитерської фабрики (вул.Спаська, 9) досліджене невелике, трохи заглиблене в землю, житло з піччю, звідки походять бронзовий перстень, уламки гончарних горщиків, залізний ніж, пряслиця, цвяхи. На місці будинку по Першотравневому провулку за № 11 досліджені залишки двох жител XII - початку XIII ст., одне з яких мало двокамерну конструкцію, містило посеред однієї з камер господарську яму-льох. В обох житлах виявлені великі печі, викладені з материкової та привезеної з околу більш вогнетривкої глини із застосуванням поодиноких глиняних вальків (данина роменській будівельній традиції) та окаганого

Рис.98. *Полтава*, Червона пл. Пам'ятний знак на честь 800-ліття першої літописної згадки про Полтаву. Граніт. 1974 р.

каміння. В поді печі одного з цих жител був вмурований розвал кружального горщика кінця XII ст. з рельєфним тавром на дні у вигляді князівського знаку — тризуба. В стінці пічки ще одного напівземляного житла, виявленого восени 1997 р. на місці садиби № 7 по Першотравневому проспекту, трапився навіть великий шматок криці. Більшість житлових споруд на посаді давньоруського часу мала зрубну конструкцію, хоча й заглиблювалася в нижній частині у землю. Розповідь про розкопки посаду літописної Лтави на території Полтавського форштадту по Першотравневому проспекту буде подана в окремому виданні цієї серії.

У керамічному комплексі літописної Лтави поєднувалися традиції киево-руського та кочівницького гончарства, що знаходить вираз у орнаментатії, своєрідності форм та формуванні деталей посуду, наяв-

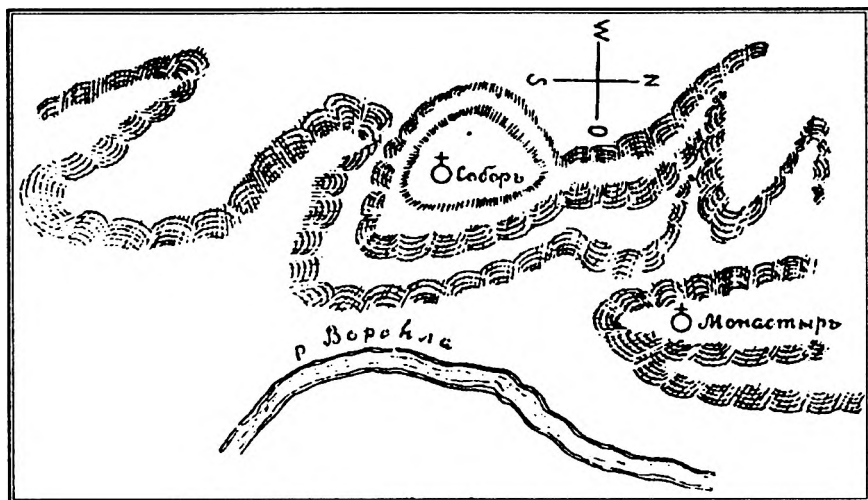

Рис.99. *Полтава*. Схематичний план полтавських гір з найдавнішими поселеннями. Розвідки В.Ляскоронського, кін. 1890-х рр.

ності таврування тощо. Серед варіантів оформлення верхньої частини горщика з'являються типи посудин з вертикальними вінцями, своєрідними комбінованими типами вінець. В орнаменталізації превалюють прокреслені візерунки у вигляді хвилястих, прямих, зигзагоподібних горизонтальних ліній, кривулька, комоподібні цятки, які іноді охоплюють дві третини тулуба посудини. Краї вінця також прикрашаються прямими і скошеними нарізками, відбитками різних штампів. Інколи на плічках трапляється й відтиснутий кільцевим штампом візерунок, стрімка прокреслена "хвиля", крапки тощо.

Розкопками на Соборному майдані виявлено до десятка господарських ям XII-XIII ст., що використовувалися для збереження зерна і хатніх припасів. Ями, виявлені на посаді по Першотравневому проспекті, часто мали значні розміри (діаметр до 0,8-1,2 м) і глибину понад 2,8-3 м від рівня денної поверхні. У таких сховищах для зерна

міг вільно розміститися значний запас жита чи пшениці, у сучасних вимірах він становив би 0,5-2 тони. Отже, отримані свідчення про наявність в окрузі городища значних сільськогосподарських угідь, які забезпечували життєдіяльність цього поселення.

В останній час також почала окреслюватися сільськогосподарська округа літописної Лтави — виявлені киево-руські відкриті (неукріплені) селища XII-XIII ст. у Макухівці та на Білій Горі (їх сліди знайшов ще в минулому столітті Іван Зарецький), нещодавно віднайдені сліди поселень у Супрунівці, Богданівці, Падалках, відкриті залишки давньоруських селищ у більш віддалених лівобережних ворсклинських селах — Заворскло, Писарівці, Жирках, Кустолових Кущах.

На сьогодні важко визначити, як вирішувалося у IX - на початку XII ст. питання юрисдикції Полтавського поселення і його округи. Ві-

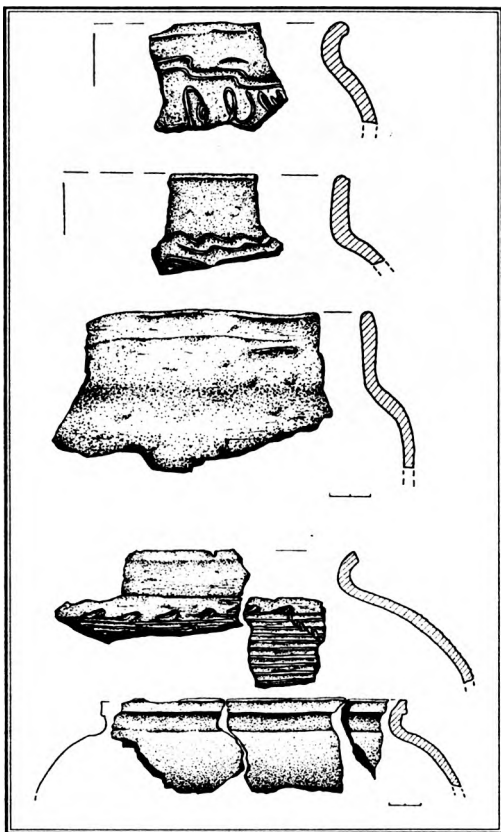

Рис.100. **Полтава**, Червона пл. Роменська й давньоруська кераміка X - початку XI ст. Розкопки І.Ляпушкіна, 1946 р. ПKM, А. 1734, 1815, 1820, 1821, 1835.

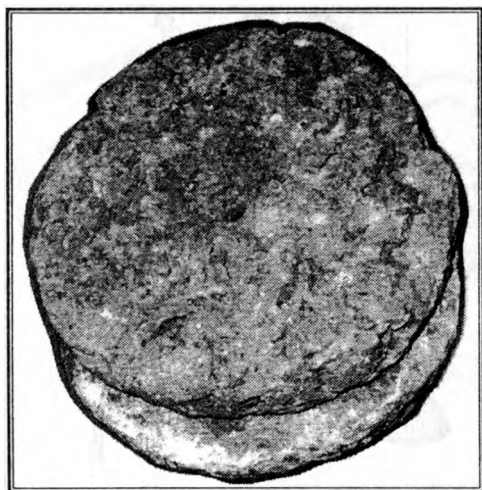

Рис.101. *Полтава*, Першотравневий просп. Давньоруські жорна. Пісковик. Розкопки В.Приймака й автора, 1997 р. Фонди ЦОДПА.

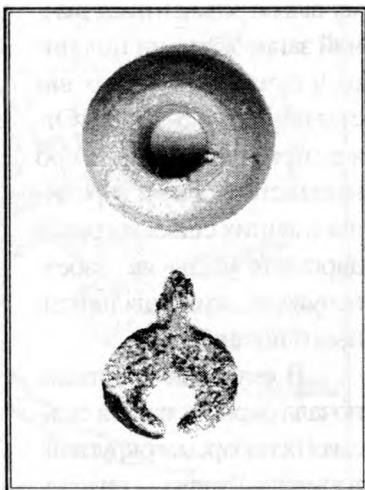

Рис.102. *Полтава*, Першотравневий просп. Пряслице та "лунниця". Шифер, бронза. Розкопки автора, 1997 р.

домо, що після включення сіверян до складу Київської держави (походи Олега 884/885 рр.) місцеве населення сплачувало лише "легку данину", тобто залишалося самостійним у вирішенні ряду питань внутрішнього розвитку та, навіть, зовнішньої політики. До X ст. воно зберігало якісь зносини з Хозарським каганатом. Тут знаходилася в обігу арабська монета, підтримувалися жваві торгові стосунки з ала-но-болгарським населенням басейну Сіверського Дінця та кочівниками навколишніх степів. Після походу Святослава на хозар у 965 р. та появи печенігів у ворсклинсько-орільському межиріччі й на лівому березі Дніпра (на степових ділянках Придніпровського терасового лісостепу) Володимир Святославич підсилює оборону Давньоруської держави, зводячи у 980-х рр. Посульський кордон і переселяючи сюди "мужей лучших от словень, и от кривичь, и от чуди, и от вятичъ,

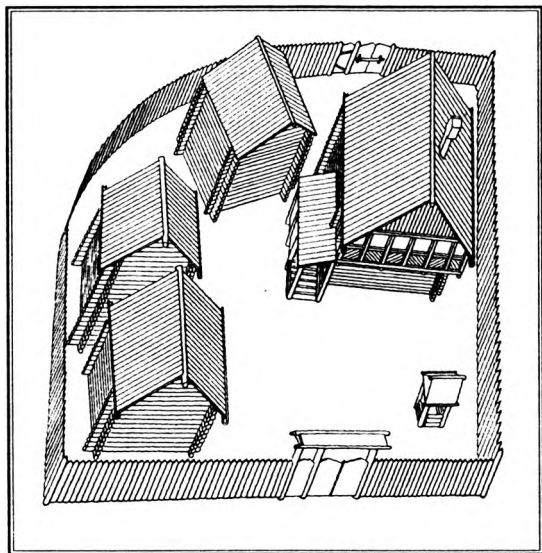

Рис.103. Загальний вигляд давньоруської садиби на Київському Подолі. Реконструкція П.Толочка і В.Харламова, 1981 р.

и от сих насели грады". Нові групи переселенців, напевне, з'явилися й у Поворсклі, на передовій смузі оборони проти підступного ворога, чим закріплювалася залежність місцевих сіверян від Києва та руйнувалася структура родо-племінних відносин. Можливо, саме цим пояснюється й масова поява у кінці X ст. на Полтавському поселенні кружального посуду київських типів, розповсюдження загальнопоширених на Русі прикрас тощо.

Розгром сіверянської Лтави, спричинений між 1016-1024 рр. усобицею серед нащадків Володимира, напевне, відкинув на кілька десятиліть будь-які претензії на володіння цими землями. Якщо це не так, то до 1036 р. поселення знаходилося у володіннях чернігово-сіверського князя Мстислава Володимировича, пізніше — до 1054 р. — підкорялося великокнязівській адміністрації. Влада київського князя в цей час була тут лише номінальною. З появою половців у

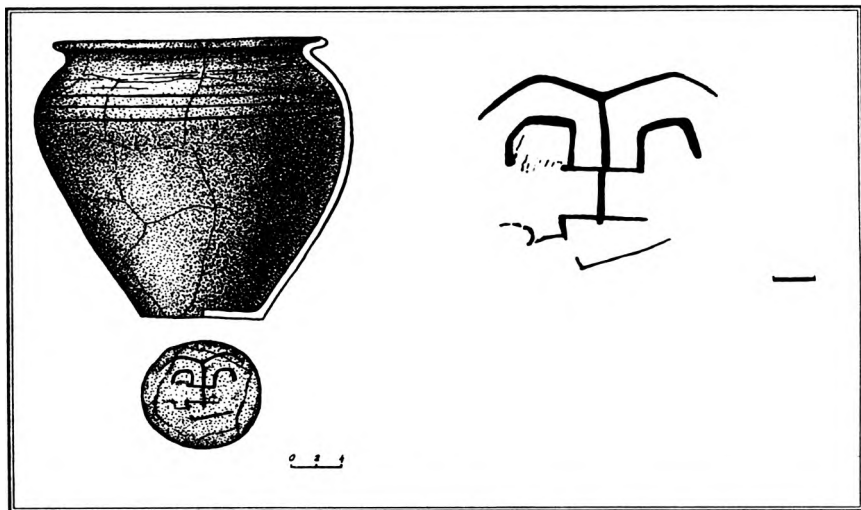

Рис.104. *Полтава*,
Першотравневий просп.
Житло 2, основа поду печі.
Горщик XII ст. з тавром-
тризубом на дні.
Розкопки автора, 1997 р.
Фонди ЦОДПА.

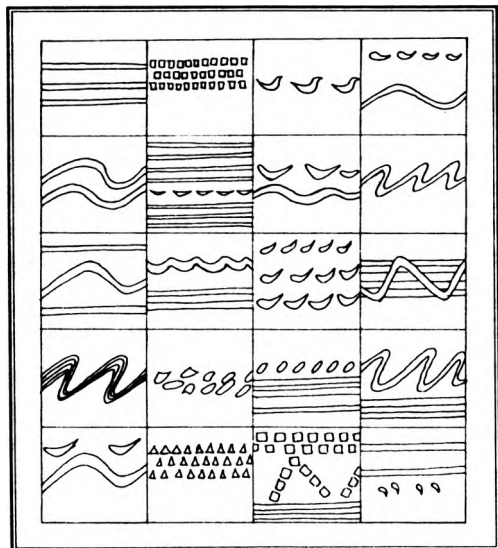

Рис.105. *Полтава*. Деякі типи
орнаментатії давньоруського
посуду. За К.Мироненком,
1997 р.

другій половині XI ст., останні могли повністю контролювати важливий брід через Ворсклу й не менш вигідний торговий центр на межі із землеробськими землями. Ймовірно, що поселення на деякий час зовсім зникло чи існувало з мінімумом мешканців під половецькою владою.

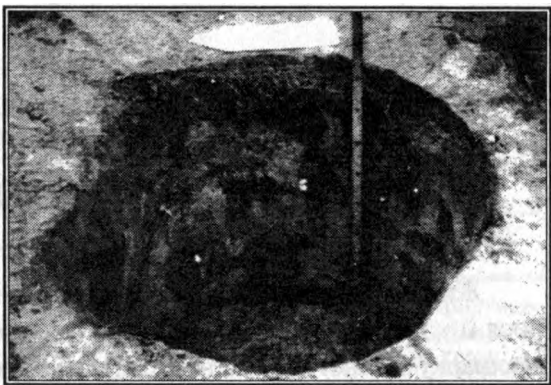

Рис. 106. *Полтава*, Першотравневий просп. Одна з господарських ям XII-XIII ст. Розкопки і фото автора, 1997 р.

З початку XII ст. населення поворсклинського форпосту знаходилося лише в номінальній залежності від князів Переяслава чи Новгород-Сіверського, а з другої половини XII ст. літописна Лтава вже стає окраїнною фортецею Переяславського князівства. Сюди повною мірою розповсюджується влада переяславських князів. Скоріше за все, північніше Диканського масиву віковічних дубрав, як вважає сумський археолог Віктор Приймак, проходив на той час кордон між володіннями Переяслава і Новгород-Сіверського. Тому-то й переїхав Ворсклу біля Лтави, поблизу межі своїх володінь, новгород-сіверський князь Ігор, вступивши у боротьбу на чужій території лише за наявності ворога.

ПІСЛЯ БАТИЄВОЇ НАВАЛИ

Життя на майданчику городища літописної Лтави продовжувалося й у другій чверті - кінці XIII — на початку XIV ст. Принаймі прошарку значної пожежі на більшості об'єктів, досліджених на Івановій горі, не виявлено. Залишки одного із жител, розкопаного на посаді по Першотравневому проспекту 1997 р. з керамікою XII - початку XIII ст. хоча й зберігають незначні сліди вогню, але скоріше за все свідчать про наслідки руйнування раніше за якихось інших обставин. На Червоній площі 1990 р. досліджені рештки нижньої, заглибленої в культурний шар, частини якоїсь наземної житлової чи господарської споруди, у заповненні якої виявлена кружальна кераміка першої половини XIII ст. Окремі фрагменти посуду XIII-XIV ст. виявлені у розкопах 1946 та 1997 рр. Серед знахідок при розкопках на городищі знайдені бронзовий та шиферний натільні хрестики, які побутували на Русі у другій половині XIII ст.

Напевне, дізнавшись про наближення загонів ханів Берке чи Менгу, населення Лтави переховувалося в лісистих і заболочених місцинах округи або ж моноголо-татари обминули полтавську ділянку Нижнього Поворскля у своїх походах на Переяслав і Київ 1239-1240 рр. У будь-якому випадку загарбникам необхідно було забезпечити величезні за чисельністю військові сили провіантом та фуражем, тому певна частина підкореного давньоруського населення не підлягала знищенню чи угону в полон, у рабство.

Вірогідно, що після Батиевої навали площа посаду Лтави значно скоротилася і поселення існувало тільки на Івановій горі. За межі останньої могли виноситися лише господарські споруди чи окремі садиби. Поодинокі знахідки цього часу трапляються й у широкій окрузі колишнього городища. Так, біля села Макухівки Іваном Зарецьким знайдено ступку бронзового хреста-енколпіона (складня) XIV ст.

Після перепису населення, здійсненого ординськими баскаками 1257-1259 рр., на місцеве населення була накладена сплата данини. Мало ймовірно було б припустити будь-яку залежність Лтави у другій половині XIII ст. від київських князів. Напевне, така залежність поновлюється лише на початку XIV ст. Після

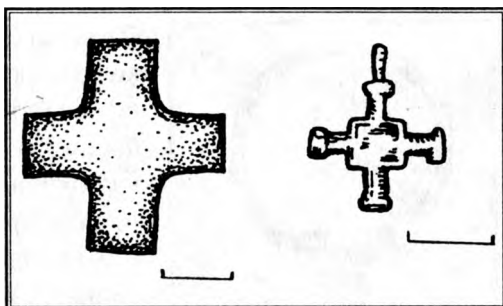

Рис.107. **Полтава**, Червона пл. Хрестик-тільники. XIII-XIV ст. Шифер, бронза. Розкопки І.Ляпушкіна, 1946 р. ПКМ.

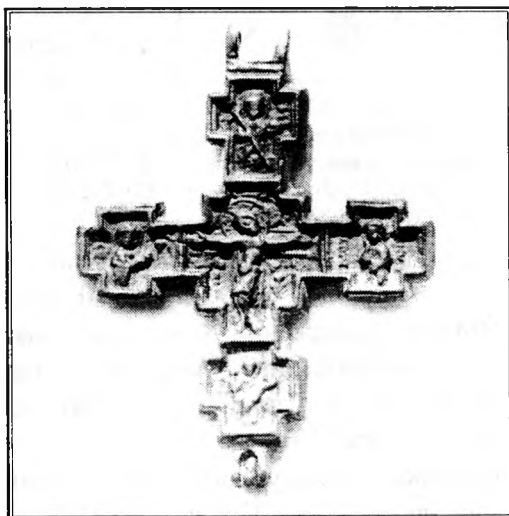

Рис.108. **Макухівка, с.,** околиці. Ступка хреста-складня. XIV ст. Бронза. Розвідки І.Зарецького, поч. 1880-х рр. ПКМ.

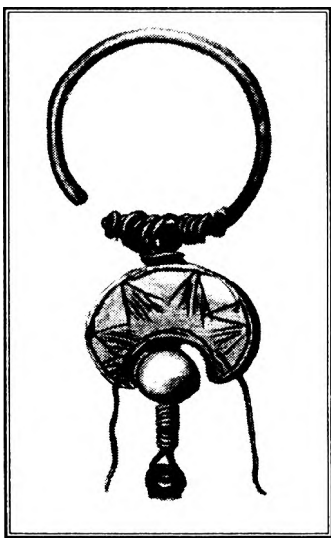

Рис. 109. **Полтава**, Радянська вул. (кол Монастирська). Сережка. XV-XVII ст. Срібло. Знахідка та малюнок І.Зарецького, 1891 р. Державний історичний музей Росії.

битви на Синіх Водах і нищівної поразки золотоординців від литовського князя Ольгерда 1363 р. район Поворскля переходить під юрисдикцію Великого князівства Литовського. Археологічних об'єктів другої половини XIV ст. в межах Полтави досі не виявлено, тому залишається чекати на нові відкриття.

Остаточню Полтавське поселення було знищене 1399 р., коли на Нижній чи Середній Ворсклі відбулася битва військ Великого литовського князя Вітовта із золотоординцями Тімур-Кутлука. Внаслідок нищівної поразки литовсько-українських військ значна частина Лівобережжя була повністю розграбована ординцями, а більшість поселень на території Полтавщини стерта з лиця землі.

Лише 1430 р. територію колишньої Лтави, разом із округою, отримує від Вітовта посаджений у ворсклинському порубіжжі ординський феодал-перебіжчик Лексад Мансурканович — родоначальник династії князів Глинських — майбутній Олександр Глинський. Саме цього року Полтава згадується під назвою Олтава (можливо, теж помилка переписувача?). За історичними джерелами невідомо, чи здійснювали князі Глинські до 1508 р. будь-які фортифікаційні роботи або ж поновлення Полтавського поселення. Не дають поки що на це відповіді й результати археологічних досліджень. Культурних нашарувань XV-XVI ст. при розкопках на Івановій чи Інститутській

Рис.110. *Полтава*, Першотравневий просп. Охоронні дослідження продовжуються. На розкопках — військовослужбовці Полтавського гарнізону. Фото М.Радченка, 1997 р.

горах ще не виявлено. Та й роботи тут носили дуже обмежений характер. Хоча свідцтва існування на місці Полтави населеного пункту XV-XVI ст. повинні зберегтися... Але це вже тема окремого дослідження, що, сподіваємося, ще побачить світ.

ПІСЛЯСЛОВО

Отже, перегорнута остання сторінка археологічної передісторії Полтави. Безперечно, вона, як і попередні, ще не заповнена остаточно. Масштаби археологічних досліджень на теренах та в окрузі нашого міста надзвичайно малі, в порівнянні зі значною площею навіть історичного центру Полтави. Скажімо, археологічними дослідженнями (розкопками) охоплено лише 0,05 відсотка території роменсько-давньоруського археологічного комплексу. Попереду очікувані й зовсім неочікувані знахідки, цікаві відкриття. Але вони можливі лише тоді, коли не тільки владні структури, міські установи, підприємства і заклади будуть чітко і беззастережно виконувати вимоги законодавства про охорону найдавнішої історико-культурної спадщини, погоджувати проектну документацію на ведення будівельних і земляних робіт з державними пам'яткоохоронними органами. Ці знахідки, насамперед, можливі при діяльній участі та інформуванні про земляні роботи переважної більшості полтавців та мешканців району.

Це видання — перше з науково-популярних робіт в серії "Пам'ятки археології Полтавщини", присвячених старожитностям обласного центру. Продовженням її будуть брошури "Полтавський скарб" та "Розкопки на Полтавському форштаді", які дадуть змогу полтавцям і гос-

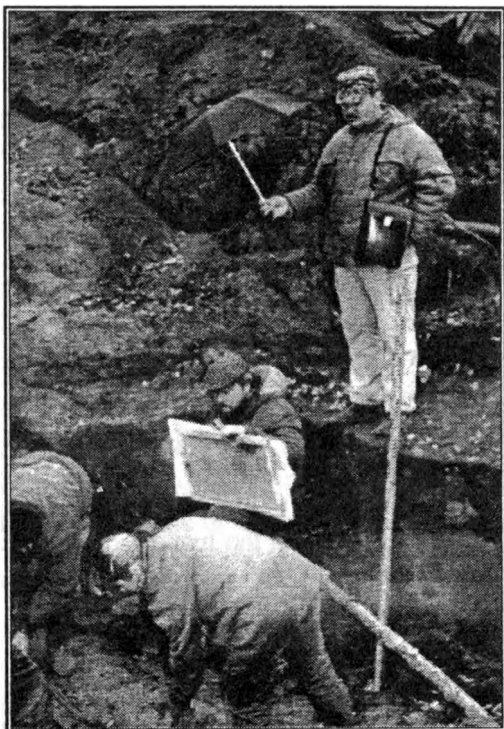

тям міста детальніше ознайомитися з пам'ятками археології в історичному центрі й окрузі міста.

Отже, до нових зустрічей, шановний читачу! Ми ждемо Ваших повідомлень, інформацій про знахідки, участі в новобудовних дослідженнях чи охоронних обстеженнях в межах Полтави.

Будемо завжди раді зустрічі з Вами!

Наша адреса: 314011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Тел. 2-26-12.

Рис. 111. Полтава, Першотравневий проспект. Під час охоронних досліджень у листопаді 1997 р. Фото М.Радченка,

RESUME

Poltava, an ancient but nevertheless young town on the banks of the Vorskla, is known as one of the oldest on the Dnieper's Left-Bank Side dated by the Kiev Rus Age. It is situated on the Vorskla, the Dnieper's left tribute. The center of Poltava is more than 1100 years old. The foundation of Poltava named as Ltava in chronicles goes back to the 9th c A.D., when Slavish tribes called the Severyans started off their settlement at the nowadays' Ivanova Gora («John's Mountain»). Under the date of 1173 Ltava is mentioned in the Ipatyev historical chronicles for the first time. Thus, Poltava is about to celebrate the 825th anniversary of its first mentioning in chronicles.

But the town's history embraces much more longer piece of time. The traces of the first pre-historical people's site referred to the Late Palaeolithic were found in suburbs by chance in the thirties of the 19th c. They were examined by the well-known Ukrainian archaeologist Vadim Shcherbakovsky in 1914-1919. Near Makukhovka village, on the left bank of the Vorskla's right tribute, the Kolomak, a Mesolithic site was discovered. Poltava's suburbs are rich enough on Neolithic relics (the 5th - 3rd millennia B.C.), those of Lisogubovskaya and Dnepro-Donetskaya cul-s, and also on Neolithic early pottery. All of them are concentrated in two groups: the first one - to the North of Poltava, the second - to the South of Makukhovka village (Krasnaya Gora, Triby etc.). By the beginning of the Neolithic Age, the local population was already taking an active part

in food producing economy.

In Poltava's suburbs, Eneolithic burials were examined. They all belong to the so-called Post-Mariupol «stretched» steppen burials (the end of the 4th - first half of the 3rd millennia B.C.). Thus, two burials of adults in the mounds №3 and №4 near Maloye Ladyzhino village (Poltava district) and one childish in the mound №1 near Karpusi village, to the North-west of Abazovka, down the Poluzerye river, were examined in 1977 and 1994 accordingly.

The Bronze Age is represented on the town's territory and its suburbs by relics and finds referred to the Catacomb cul. (the 18th - 17th cc B.C.) and the Multiraised border pottery cul. (the 17th - 16th cc B.C.) near Kru-toy Bereg, Makukhovka, Marki villages. In 1984, near Mikhailiky village (Poltava district), a big «stretched» burial mound was examined. The mound was arranged according to the ritual and supplied with the burial equipment characteristic of the intermediate stage of settling the today's Poltava district by «Srub» tribes, when the previous population's rituals referred to the Multiraised border pottery cul. (the end of the 16th - beginning of the 15th cc B.C.) were still practiced. The burial mound №6 of a woman and a teenager contained green and blue two-horn crockery beads which some specialists consider to have Egyptian origin (the New Kingdom epoch).

The Srubnaya culture's Iranish-speaking population left in Poltava's suburbs some relics, including burial complexes in mounds near Maloye Ladyzhino village. On Belaya Gora, 3 km to the East from Poltava, there are «Srub» cultural layers together with the remains of dwellings dated by the Bondarikhinskaya culture's Malobutkovsky period (the 12th - beginning of the 10th cc B.C.). Within the modern Poltava, the remains of some Bondarikhinskaya culture's settlements are discovered with a subsoil necropolis near one of them (Marki place). Burying ritual was carried out through cremation, using clay tulip-shaped urns. The urns were standing

upside down, covering burnt tribe-mates' ashes. To the South-East of the necropolis, a big semi-pit dwelling dated by the final stage of the Bronze Age was examined.

The modern Poltava's territory was finally settled in the early Iron Age. The Lower Vorskla's forest-steppen rural tribes (the Scythian times, the 7th- 3rd cc B.C.) founded non-fortified settlements on the John's, Institute and Monastery mountains (the 7th - 6th cc B.C.). One of them, which is on the Red Square, was excavated in 1946 by I.I.Lyapushkin; a store-pit and both early and late Scythian pottery were found. Similar finds were made during excavations in 1990 and 1997.

Within Poltava and in its suburbs, some groups of mounds dated by the Scythian times remained - near the Swedish monument to Swedish soldiers, in Dalniye Yakovtsy village, between the mentioned village and that of Patlaivka, near Abazovka and in some other places. A male burial mound near Karpusi village (the end of the 8th - beginning of the 7th cc B.C.) containing a typical Bondarikhinskaya culture's clay pot with Chernolesky ornament gives an idea about the early-Scythian rural culture in the Lower Vorskla's banks (it was investigated in 1995). No less interesting is the burial mound №1 in the neighbourhood, excavated in 1994, which used to contain a double burial (it was robbed). Dated by the 7th c B.C., it contained the whole bulk of grave goods: clay vessels, bronze arrow-tips etc.

The Scythian times' tribes founded the first long-term settlements on the territory of Poltava and started exploiting highlands, where the modern center of Poltava appeared later on.

The mid-Sarmatian epoch (the 1st - 2nd cc A.D.) in the suburbs of Poltava is represented by some female burials, including the one near Maloye Ladyzhino on the Ladyzhinka's banks. Among finds there were a clay plate, a pot, glass and amber beads and a bronze mirror in a wooden case.

In Poltava's suburbs the bulk of the Chernyakhovskaya culture's settlements (the 3rd - 4th cc A.D.) is known; some remains of multi-ethnic population's dwellings inhabited by the late-Scythian agriculturists, Sarmatians, Goths, Slaves, i.e. those who had formed the basis of the Gothic kingdom's population in the Northern Black Sea Coast. The relics are discovered near the villages of Abazovka, Andreyevka, Vakulentsy, Zorevka, Kovalevka, Pobyvanka, Biofactory settlement and on the Belaya Gora place. Near the railroad station Svinkovka (Novoselovka village, Poltava district), in 1940 and 1966, a subsoil burial dated by that epoch was examined. The Chernyakhovskaya culture's times are known here by the numerous hoards of Roman coins which used to belong to tribal nobility. Up to 10 of them were discovered in Poltava's suburbs. The most known is the Lukishchinsky hoard discovered by chance in 1942. It consists of about 1000 Roman silver denaria dated by the 1st - 2nd cc A.D.

By the end of the 5th - beginning of the 6th cc A.D., the Slavish tribes of Ants, which are supposed to be the owners of the Penkovskaya cul.(the 5th - 7th cc. A.D.), appear. Their relics are found in the Lower Vorskla as well. Near Karpusi, a settlement dated by the 5th c. A.D. was examined; dwellings' remains are discovered near Abazovka, Andreyevka, Bezruchki, Cherkasovka villages, to the North of the Marki place.

In the thirties of the 7th c, the territory of Poltava was turned into the part of Great Bulgaria's Northern outskirts. Great Bulgaria was a big nomadic kingdom led by the king Kubrat. J.Werner, the well-known researcher of European Mediaeval relics, is sure, that it was Kubrat whose was the richest burial known as the Malopereshchepinsky hoard (Novy Sanzhary district). The area of the Malopereshchepinsky-like finds in the Lower Vorskla defines the whereabouts of early Bulgarian state's rulers' residence known as Baltavar.

In 1882, near Makukhovka, 3,5 km to the East of Poltava, another burial of the representative of Bulgarian nobility was discovered by chan-

ce. Among its grave goods were: golden adornments for a composite belt, an incense burner's little wheel and a coin - the solid of Byzantine emperor Hiraclius dated by 637-638 A.D. Archaeological facts testify quite a peaceful co-existence of Slavish agriculturists with Bulgarian nomads.

In the 8th c A.D., the Lower Vorskla's banks were completely settled by the Romenskaya culture's Slavish tribes (the 8th - beginning of the 11th cc A.D.). The mentioned in chronicles Severyans founded on the John's mountain a hillfort called Ltava. This biggest South-Eastern hillfort of Severyans' tribe-union became the center of minor tribal principedom down the Lower Vorskla, around which rural surrounding started to form. Yet smaller settlements near the modern villages of both Novy and Stary Sanzhary, Beliki, Lukishchina are known as well. Ltava, the Romenskaya culture's hillfort, occupied the horn adjacent to the nowadays Red (Cathedral) Square, with the numerous dwellings of craftsmen and peasants spread around. Investigations held in 1993 and 1997 discovered the remains of the Romenskaya culture's settlement along the Pervomaysky avenue.

During protective excavations on the Red Square, Spasskaya st. and Pervomaysky av., the remains of nine small semipit dwellings of the Romenskaya cul. were investigated. Their wooden walls and roofs were fixed upon inside pillars. The floor remained pise, in rare cases preserved some traces of wooden covering. These dwellings sometimes had some kind of couches cut out in subsoil. They were always equipped with ovens of soft clay and sometimes had little cellars or corner household pits, or outside in the yard. The dwellings' sizes were about 4,5x4,7 m or 4,8x 5,0 m. They were deepened into main land for 0,6-1,2 m. Around them numerous pits for grain and other food-stores were dug out - all round-shaped, 1,2-2,8 m deep. Such dwelling complexes are usually dated by the 9th, or the end of the 10th - beginning of the 11th cc.

Among finds in the former Severyans' dwellings of Ltava there are the fragments and whole forms of pottery and household utensils of local

production: pots, frying-pans, small clay vessels, spindle whorls, imported early Ancient Rus and Saltov-like plates and dishes, the fragments of amphoras from Byzant and Northern Black Sea Coast dated by the 10th-beginning of the 11th cc; things made of bone, iron, bronze. In 1898, on the hillfort's territory, the hoard of 300 Arabic coins dated by the 9-10th cc was found. The final stage of the Romenskaya culture's hillfort's existence comes onto the end of the 10th - first half of the 11th cc. It perished due to either one of Kiev kings' campaigns against the Severyans during the war for throne between the Grand Duke Vladimir's descendants, or the Pechenegs' attack. The testimony of such a suggestion is represented by a hoard found in 1905. It consisted of female silver adornments, such as a necklace, temple rings of two kinds, bracelets etc. The hoard is dated by the end of the 10th - beginning of the 11th cc, or even its first decades. Besides, in 1990, in a mud-hut dwelling dated by the beginning of the 11th c, a murdered woman's skeleton was found.

In front of the town's Museum of local lore, between an adjacent cafe and the monument to Taras Shevchenko, there used to be the oldest necropolis of the Ltava hillfort. Three burials dated by the 10th - beginning of the 11th cc were discovered there.

By the results of excavations, it's possible to trace back steady contacts of local population with Khazar kingdom and Saltovskaya culture's tribes submitted to the Khazars. In some mud-huts round firesides for lighting-up were found; among finds were a bone's fible with two holes in it, a little bronze mirror, Saltov earrings, numerous Saltov-like pottery fragments.

Near Poltava (Lavriki village, Poltava district), a Saltovskaya culture's settlement was discovered, and besides, some nomad camps' remains to the South of the town. In Zintsy village, a burial containing a clay vessel made in Crimea (the 8th - 9th cc) was found by chance.

After Poltava had been destroyed, the hillfort's life in the 11th c did-

n't stop. Round pottery produced according to Ancient Rus's traditions with Romenskaya culture's characteristics was being discovered constantly inside the household pits near each and every dwelling. On the hillfort's territory, a unique find was dug out - the lead seal of Vsevolod Yaroslavich, the Duke of Pereyaslav, Chernigov and Kiev (the second half of the 11th c).

Probably in the second half of the 11th c, Ltava was under the power of the Polovians, who captured the Left-Bank foresteppes after 1056. As an indirect evidence of it, there is a shrine referred to the Polovians' cult of ancestors. The shrine was discovered on the distance of 20 km to the West of Poltava, near Bugaivka village (Poltava region), between the Poluzerye and Govtva rivers, where on the top of the ancient burial mound a Polovian Stone idol («baba») stood.

In the beginning of the 12th c, the Kiev Rus's dukes started up the series of successful campaigns against the Polovians, renewing destroyed settlements on the banks of the Vorskla. The settlement on the John's mountain grew out again, this time as the part of Pereyaslav county. Local dukes created frontal defence-line against the Polovians' attacks on the border territories of Rus called «okraina» (the future «Ukraina», i.e. Ukraine) by strengthening smaller hillforts with a special kind of «Snake's ram-parts» and settling there outcomers from different parts of Rus. The advantageous strategic and economic situation of Ltava on the border with the Polovian land and on the crossroads leading to the different parts of Rus, the whole bulk of natural protective means - these were the reasons why a comparatively small hillfort like Ltava came out to be an important defence center in the South of Pereyaslav county. It grew up fast and became the source of spreading out duke's power on the border with the Polovian land («The Steppe»). The importance of Ltava for Southern Rus is indirectly testified by mentioning this town in the Ipatyev historical chronicles, where even mid-size hillforts were not always mentioned. The chronicles

tied Ltava with the campaign led by Igor Svyatoslavich, the Duke of Novgorod-Seversky, against the Polovians in 1173. This fact became a starting point in measuring the modern Poltava's age in the seventies, and that's why Poltava is about to celebrate the 825th anniversary since its first mentioning in the chronicles and the 1100th jubilee by the results of archaeological investigations.

As far as one can judge from the chronicles, the hillfort's fortified territory had an area about 1 hectar. The nearby settlement of traders and craftsmen was situated along the modern Fine Arts' street and Panyanka st. - in the East and North-East; on the Lenin and Gagarin streets, Per-vomaysky avenue and Sadovaya street - in the North; in the South and South-East - on the territory of Poltava's technical University on the Institute mountain, and on the slope of the Vorskla's high right bank. The total area of those settlements around Ltava stood for about 45 hectares, with the depth of cultural layers about 1,5 - 2,5 m, including the Late Mediaevals.

Among finds on the hillfort's territory (the Red Square) and that of the nearby settlement (sweets' factory, the Spasskaya st., 9) prevail the fragments of round pottery dated by the end of the 11th - 13th cc. There are also some fragments of frying-pans, lids, iron nails and other hardware, horseshoes, candle-holders, knives, glass bracelets' and rings' fragments, iron arrow-tips, dices etc. Grindstones, bronze and silver adornments, some things made of bones, horns and their fragments were dug out as well. On the sweets' factory's territory, a small and a little bit deepened into sub-soil dwelling was excavated. Three dwellings dated by the end of the 12th - beginning of the 13th cc on the Pervomaysky av. were also examined. One of them used to have two-chamber design, another one had a cellar-pit. The dwellings were equipped by clay ovens. Under one of them, the fragments of the whole pot dated by the end of the 12th c were found with a brand in the shape of triangle (the duke's sign). More than 20 household

pits were examined. Some of them reach the depth of 3m and more, preserving the traces of wooden coverings or tents.

In Ltava's pottery one can trace the traditions of both Ancient Rus and nomadic tribes. It has ornaments, specific shapes and upper parts' design characteristic of both styles.

Nowadays it became possible to define the limits of Ltava's agricultural suburbs. The remains of small settlements scattered around Ltava were discovered in Makukhovka, Bogdanovka, Padalki, Suprunovka villages and in more distant places on the Vorskla's left bank, such as Zavorosklo, Pisarevka, Zhirky, Kustolovy Kushchi. Ltava attracted some less important fortified settlements on the Lower Vorskla's right bank - in both Old and New Sanzhary, Beliki, Zabrodki and Kobelyaki.

There were no traces of strong war damage found on Ltava's territory. Probably in 1239, the Mongols led by Berke Khan on their way to Pereyaslav had burned down just the part of the Ltava's nearby settlement (on the territory of the nowadays Pervomaysky av.). Some fragments of pottery dated by the second half of the 13th c and the single ones of the 14th c prove the existence of Ltava up till the Vorskla battle (1399) of united Lithuanian-Ukrainian troops led by the king Vitovt against the Golden Horde's regiments led by Temur-Kutluk Khan. It is testified by single finds, that Ltava's size had shortened much by then, and life went on within the hillfort's territory only.

The first mention of Ltava under the name of Oltava (Poltava) in the Late Mediaeval chronicles is dated by 1430. It is connected with the handing over the territories around the Vorskla to Lexad Mansurksanovich, the former Horde's murza (prince), who christened, changed his name for Alexander Glinisky and started the Glinisky dynasty. Until now no relics of this epoch have been found.

Thus, the brief review of archaeological finds and relics on the territory of Poltava is to testify the town's old enough archaeological back-

ground since its foundation by the Severyans as a fortified settlement on the border with the Steppe. The Ltava's history, though reflected in the Ipatyev chronicles by a single line, gives enough reasons to consider this town as one of the oldest on the Dnieper Left-Bank Side of Kiev Rus, with the age of more than 1100 years.

РЕЗЮМЕ

Полтава — древний и вечно юный город, областной центр на берегах Ворсклы — известен как один из старейших населенных пунктов на Днепровском Левобережье Украины. Он расположен на реке Ворскле, левом притоке Днепра. История городского центра насчитывает более 1100 лет. Возникновение Полтавы — летописной Лтавы — восходит к IX в., когда славянские племена северян основали свое первое поселение на Ивановой горе. Под 1173 годом древнерусская Лтава впервые упоминается в Ипатьевском списке "Повести временных лет". Таким образом, Полтава готовится к празднованию 825-летия со дня первого летописного упоминания — свидетельства письменных источников о своем существовании.

Но предистория территории города охватывает более длительный промежуток времени. Следы первой стоянки первобытного человека эпохи позднего палеолита обнаружены на окраине Полтавы случайно еще в 30-х гг. XIX века. Это местонахождение в районе Щемилковского глиняного карьера обследовалось известным археологом Вадимом Щербаковским в 1914-1919 гг. В урочище Белая Гора, вблизи с.Макуховка, на левом берегу правого ворсклинского притока — Коломака, — обнаружено мезолитическое местонахождение. Окрестности Полтавы изобилуют множеством памятников эпохи неолита (V-III тыс. до н.э.) лисогубовской и днепро-донецкой культур, а также неолита ямочно-гребенчатой керамики, которые об-

разуют две группы — в районе урочища (бывшего хутора) Марки на север от областного центра и в окрестностях с.Макуховка (ур.Белая Гора, южная окраина Макуховки, Красная Гора, Трибы и др.). К финалу неолитического времени территория города начинает уже активно использоваться в производящем хозяйстве первобытного человека.

В окрестностях Полтавы исследованы несколько погребений в курганах энеолитического времени. Они относятся к так называемой постмариупольской культуре "выпнутых" степных погребений конца IV - первой половины III тыс. до н.э. Так, два погребения взрослых людей исследованы в курганах №№ 3 и 4 у с. Малое Ладьжино Полтавского района, еще одно детское — в кургане № 1 у с.Карпуси на северо-запад от с.Абазовка (р.Полузерье).

Памятники эпохи бронзы представлены на территории и в окрестностях города поселениями с материалами катакомбного времени (XVIII-XVII вв. до н.э.) и культуры многоваликовой керамики (XVII-XVI вв. до н.э.) у сс.Крутой Берег, Макуховка, Марки, в ур.Белая Гора, Трибы. У с.Михайлики Полтавского района в 1984 г. охранным археологическим исследованиям подвергнут крупный "длинный" курган, отразивший в погребальном обряде переходный этап смены населения культуры мноваликовой керамики племенами срубной историко-культурной общности на рубеже XVI-XV вв. до н.э. Погребение 6 этого кургана — женщины и подростка — сопровождалось зелено-голубыми двурожковыми фаянсовыми бусами, которые ряд исследователей считают продукцией египетских стеклоделов эпохи Нового царства.

Ираноязычное население срубной культуры конца XVI-XIII вв. до н.э. оставило в окрестностях Полтавы несколько памятников, в том числе комплексы погребений в Мало-Ладьжинских курганах. На Белой Горе, в 3 км к востоку от Полтавы, сохранились культурные

отложения срубного времени, перекрытые остатками жилищ племен малобудковского этапа бондарихинской культуры (XII - начало X вв. до н.э.). В черте современного города выявлены и остатки нескольких поселений бондарихинской культуры, рядом с одним из них — в ур.Марки — несколько погребений грунтового некрополя. Погребения этого могильника совершались по обряду кремации в урнах — типичных лепных горшках тюльпановидной формы, которые находились в перевернутом состоянии, таким образом накрывая кучки пепла и кальцинированных костей сожженных соплеменников. На юго-восток от некрополя исследовано большое полуземляночное жилище финального этапа бронзового века.

Окончательное освоение территории современного города произошло в раннем железном веке. Лесостепными земледельческими племенами Поворскля скифского времени (VII-III вв. до н.э.) на Ивановой, Институтской и Монастырской горах в VII-VI вв. до н.э. основаны неукрепленные поселения, на одном из которых — на Красной площади — И.И.Ляпушкиным в 1946 г. производились небольшие раскопки, в ходе коротких исследований хозяйственная яма и выявлена лепная керамика ранне- и позднескифского времени. Аналогичные находки обнаружены и при раскопках 1990 г., охраняемых исследованиях на Первомайском проспекте в 1997 г.

В черте и окрестностях Полтавы сохранились несколько групп курганов скифского времени — у памятника Шведам от шведов, на Дальних Яковцах, между последними и селом Патлаивкой, у Абазовки и в ряде других мест. Представление о погребальных комплексах периода сложения раннескифской земледельческой культуры в Поворсклье дает исследованный в 1995 г. курган конца VIII - начала VII вв. до н.э. у с.Карпуси, в котором погребение мужчины сопровождалось лепным горшком бондарихинских форм с типично чернолесской орнаментацией. Не менее интересен и соседний курган № 1

у того же села (раскопки 1994 г.), который содержал впускное ограбленное в древности парное захоронение VII в. до н.э. с большим количеством сопутствующего инвентаря — лепными лощеными корчагой, черпаками, бронзовыми наконечниками стрел и другими предметами.

Племена скифского времени основали на территории города первые долговременные поселения и освоили края возвышений плато, на которых впоследствии возник современный городской центр.

Сарматская эпоха в окрестностях Полтавы представлена несколькими женскими погребениями среднесарматского времени (I-II вв. н.э.), в том числе впускным в кургане у с. Малое Ладьякино на р. Ладьянка, среди инвентаря которого выявлены лепные миска и горшок, стеклянные, стеклопастовые и янтарные бусы, бронзовое зеркало в деревянном чехле.

Известны в окрестностях города и ряд поселений черняховской культуры III-IV вв. — остатки селищ населения огромного разнотничного массива племен — позднескифских земледельцев, сарматов, представителей славянских племен и готов, — которые составили основу Готского государства в Северном Причерноморье. Такие памятники открыты у сс. Абазовка, Андреевка, Вакулинцы, Зоревка, Ковалевка, Побыванка, у поселка Биофабрики и на Белой Горе. У железнодорожной станции Свинковка (с. Новоселовка Полтавского района) в 1940 и 1966 гг. исследовался грунтовой могильник этой культуры. Черняховское время ознаменовалось сокрытием значительного количества кладов римских монет, которые оседали у представителей местной племенной верхушки в качестве запасов драгоценного металла и ресурсов обеспечения денежного обращения. До десятка таких кладов обнаружено в окрестностях Полтавы, среди которых наиболее известным является Лукищинский клад, выявленный случайно в 1942 г. В его составе находилось около 1000

серебряных денариев императоров Рима I-II вв. — от Нерона до супруги Септимия Севера — Юлии Домны.

На рубеже V-VI вв. на историческую арену выступают славянские племена антов, которые исследователи связывают с носителями пеньковской культуры (V-VII вв.). Их памятники также обнаружены в Поворсклье. Так, у с.Карпуси, возле хутора Полтавцы, исследовалось поселение V в.; остатки селищ выявлены у сс. Абазовка, Андреевка, Безручки, Черкасовка, на север от хут.Марки.

В 30-х гг. VII в. территория областного центра вошла в состав северных окраинных земель Великой Болгарии — крупного северо-причерноморского кочевнического государства, возглавляемого каганом Кубратом. По мнению известного немецкого исследователя средневековых древностей Европы Й.Вернера, именно Кубрату принадлежало богатейшее погребение представителя высшей кочевнической иерархии, известное как Малоперещепинский клад, обнаруженное у с.Малая Перещепина Новосанжарского района. Круг находок перещепинского типа, очертившийся в Нижнем Поворсклье, вероятно, определяет и место расположения летней резиденции-ставки правителей Раннеболгарского государства юго-западнее Полтавы — Балтавара.

В 1882 г. у с.Макуховка, в 3,5 км к востоку от города, при случайных обстоятельствах было выявлено еще одно погребение представителя высшего сословия этого государства. В состав погребального инвентаря Макуховского комплекса входили золотые украшения поясного набора, колесико от курильницы и монета - солид византийского императора Ираклия 637/638 гг. Археологические данные свидетельствуют о довольно мирном сосуществовании славянского земледельческого населения — антов и болгар-кочевников на границе степи и лесостепи.

С VIII в. Поворсклье заселяется славянскими племенами ро-

менской культуры (VIII - начало XI вв.). Летописными северянами основано на Ивановой горе в историческом центре города Полтавское поселение — Лтава. Наиболее крупный юго-западный населенный пункт Северянского племенного союза становится, видимо, центром племенного княжения в Нижнем Поворосклье, вокруг которого формируется широкая земледельческая округа. Известны также небольшие роменские городища у сс.Новые и Старые Санжары, поселения в Беликах, Лукищине и др. Полтавское городище занимало мыс с современной Красной (Соборной) площадью, а вокруг — до Панянки на северо-востоке, Спасской церкви на севере, пересечения улиц Братьев Литвиновых и Ленина — раскинулся большой посад-селище с жилищами земледельцев и ремесленников. На запад посад занимал край Институтской горы — от Первомайского переулка до современных корпусов общежитий Технического университета им. Ю.В.Кондратюка. Исследованиями 1993 и 1997 гг. установлено наличие роменского селища и вдоль Первомайского проспекта.

Археологическими охранными раскопками на Красной площади и ул.Спасской, 9, по Первомайскому проспекту исследовано девять небольших полуземляночных жилищ роменского времени. Их деревянные стены и крыша держались на столбах внутренней конструкции. Пол оставался глинобитным, в редких случаях сохранял следы дощатых настилов. Жилые сооружения иногда имели вырезанные в материке уступы-лежанки, обязательно — сооруженную из суглинка печь, реже погребки и хозяйственные ямы в углу помещения или рядом с жилищем. Размеры полуземлянок колеблются в пределах от 4,5х4,7 до 4,8х5,0 м. Они были углублены в землю на 0,6-1,2 м. Вокруг жилищ располагались хозяйственные ямы для зерна и других припасов круглой в плане формы глубиной 1,2-2,8 м. Датируются такие жилищно-хозяйственные комплексы IX-X и

рубежом X-XI вв.

Среди находок в жилищах населения северянской Лтавы — фрагменты и целые формы лепной посуды местного производства — горшков, крышек, сковородок; керамические пряслица, миниатюрные глиняные сосуды, импортная раннегончарная древнерусская и салтоидная посуда, обломки северопричерноморских и византийских амфор X - начала XI вв.; изделия из кости, железа, бронзы, розового и серого овручского шифера, песчаника.

В 1898 г. на городище обнаружен клад куфических монет IX-X вв., насчитывавший 300 дирхемов. Финальный этап существования роменского поселения приходится на конец X - первые десятилетия XI вв., а его гибель связывается с одним из походов дружин киевских князей на северян во время борьбы за власть между наследниками Владимира Святославича или нападением печенегов. Подтверждением этому является находка на Красной площади в 1905 г. клада женских серебряных украшений, состоящего из шейной гривны, височных колец двух типов и браслетов, который датируется рубежом X-XI или первыми десятилетиями XI вв., а также выявлением в одной из землянок (раскопки 1990 г.) начала XI в. на городище скелета убитой женщины.

Перед Полтавским краеведческим музеем, между соседним кафе и памятником Т.Г.Шевченко, располагался древнейший некрополь Полтавского поселения, где выявлены три погребения X - начала XI вв.

По находкам и результатам раскопок прослеживаются стабильные связи местного населения с Хозарским каганатом, подвластными ему племенами салтовской культуры среднего течения Северского Донца VIII-X вв. Так, в ряде исследованных полуземлянок обнаружены круглые очажки для освещения помещения, дополняющие нехитрый интерьер углубленного в землю жилища. Среди находок на городище — костяная пряжка с двумя отверстиями, бронзовое

зеркальце-подвеска, салтовские серыги, многочисленные обломки посуды салтоидных форм.

Вблизи Полтавы, у с.Лаврики Полтавского района, открыто поселение салтовской культуры и несколько кочевий, к югу от города — в с.Зинцы, при случайных обстоятельствах обнаружено погребение с гончарной флягой крымского производства VIII-IX вв.

После разгрома Лтавы жизнь на роменском поселении в XI в. не прекращается. Находки круговой керамики в заполнении хозяйственных ям, исполненной по древнерусским образцам с соблюдением роменской керамической традиции, были обнаружены практически во всех раскопах на полтавском посаде. На городище найдена уникальная находка — вислая свинцовая актовая печать второй половины XI в. переяславского, черниговского и киевского князя Всеволода Ярославича, свидетельствующая о существовании древнерусского населенного пункта на месте роменского поселения. Возможно, во второй половине XI в. это селище находилось под властью половцев, захвативших левобережные предтепья после 1056 г. Об этом косвенно свидетельствует и месторасположение одного из жертвенников культа половецких предков, обнаруженного на 20 км западнее Полтавы, у с.Бугаївка Полтавского района, в междуречье Полужерья и Говтвы, где вершину древнего кургана венчала половецкая каменная "баба".

С начала XII в. князья Киевской Руси начинают серию успешных походов против половцев, обеспечивая возможность возрождения жизни и расширения ворсклинских поселений в первой половине столетия. Поэтому и разрастается поселение на Ивановой горе, которое попадает под юрисдикцию Переславской земли — Переяславского княжества. Местные князья создают в Нижнем Поворосклье крайнюю авангардную линию обороны древнерусской Окраины — Украйны (будущей Украины) против набегов половцев, усиливая не-

большие крепостцы и селища возведением участков своеобразных "змиевых" валов — эскарпированных склонов высокого берега, переселяют сюда выходцев с Посулья и других регионов.

Выгодное стратегическое и торгово-экономическое расположение Лтавы на границе со Степью, с Половецкой землей, на перекрестке торных путей с юга к столице Переяславского княжества, Посульской волости и Киеву, от Переволочинской переправы через Днепр к Верхнему Поворсклюю и бассейну Псла на Новгород-Севершине, наличие твердого брода и значительной ширины заболоченной непроходимой поймы реки выводит небольшое укрепление в ряд значительных форпостов юга Переяславской земли. Оно быстро разрастается и становится важным пунктом обороны, распространения государственной власти на границе с Диким "Подем Половецким". О значении ворсклинского форпоста для юга Руси косвенно свидетельствует и тот факт, что сообщение о Лтаве попало на страницы Ипатьевского списка "Повести временных лет", куда даже средние укрепленные пункты Поднепровья попадали не всегда. Лтава упоминается в связи с походом новгород-северского князя Игоря Святославича — героя "Слова о полку Игореве" — на половцев под 1173 г. летописное сообщение о Лтаве послужило отправной точкой в определении возраста областного центра в 1970-х гг.

Исходя из летописного упоминания, укрепленная площадка городища, вероятно, имела площадь не менее 0,7-1,0 гектара.

Границы торгово-ремесленного посада, по данным археологических разведок и раскопок, пролегают вдоль современных улиц Художественной и Панянки с востока и северо-востока, Ленина, Гагарина, Первомайского проспекта и Садовой с севера, с юга и юго-востока ограничиваются учебными корпусами Полтавского технического университета на Институтской горе и склонами коренного берега Ворсклы на Ивановой горе. В древнерусское время начинают

осваиваться и возвышения склонов, обращенных к Подолу, само название которого перекликается с топонимами посадов крупных древнерусских летописных центров. Общая площадь селищ вокруг летописной Лтавы составляет около 45 гектаров. Толщина культурных напластований на посадке колеблется от 1,5 до 2,5 м, включая позднесредневековые наслоения.

Среди находок, выявленных на территории городища (Красная площадь) и посада (кондитерская фабрика — ул. Спасская, 9), преобладают обломки круговой посуды конца XI, второй половины XII - первой трети XIII вв. — горшков, крышек, имеются единичные фрагменты сковородок, светильников, корчаг, обнаружены железные гвозди, скобы, подковы, кресала, ножи, обломки стеклянных браслетов и перстней, шиферные и керамические пряслица, в том числе с граффити, железные наконечники стрел, ручки ведер, оселки, игральные кости и пр. Выявлены пара и три в обломках песчаниковых и шиферных жерновов, большое количество сырья для камнерезного производства — привозного овручского шифера, украшения из бронзы, серебра, бусы. Найдено значительное количество изделий из кости и рога. Раскопками на территории кондитерской фабрики обнаружено небольшое, немного углубленное в грунт жилище, видимо, срубной конструкции с глинобитной печью. По Первомайскому проспекту исследованы три жилища конца XII - начала XIII вв., одно из которых имело двухкамерную конструкцию, в одном из помещений — яму-погреб. В этих сооружениях (такие срубной конструкции) выявлены большие печи, выложенные из глины с применением вальков и крупных песчаниковых окатанных камней. В пододе одной из таких печей обнаружен развал гончарного горшка конца XII в. с клеймом в виде княжеского знака - тризуба, в печке соседней полуземлянки вальком послужил массивный кусок крицы. Исследовано более 20 хозяйственных ям древнерусского времени;

некоторые из них достигают глубины 3 и более метров от уровня дневного горизонта, сохраняя следы деревянного перекрытия или навесов над ними.

В керамическом комплексе летописной Лтавы присутствуют традиции древнерусского и кочевнического гончарства, выражающиеся в орнаментации, своеобразии форм и вариантов оформления верхней части гончарных сосудов.

В последнее время начала очерчиваться и сельскохозяйственная округа летописной Лтавы — открыты древнерусские селища в Макуховке и на Белой Горе, в Богдановке, Падалках, Супруновке, более дальних левобережных окрестностях — Заворскло, Писаревке, Жирках, Кустоловых Куцах. К округе Лтавы тяготели несколько менее значительных укреплений правобережья Нижней Ворсклы — городища в Старых и Новых Санжарах, Беликах, селища в Забродках, Кобеляках.

Вероятнее всего, монголо-татарские полчища, по пути на Переяслав в 1239 г., лишь частично сожгли посад летописной Лтавы, поскольку следов явных разрушений второй четверти XIII в. на Полтавском поселении не обнаружено. Об этом же свидетельствует и наличие керамики второй половины XIII-XIV вв., и нательные крестики с территории городища, и створка энколпиона XIV в. из окрестностей Макуховки на левом берегу Коломака. Населенный пункт существовал вплоть до битвы на Ворскле 1399 г. объединенных литовско-украинских сил Великого литовского князя Витовта с золотоордынскими войсками Темур-Кутлука. Видимо, размеры посада Лтавы к тому времени значительно сократились и жизнь продолжалась только в пределах площадки укрепления.

Первое упоминание Олтавы (Полтавы) в письменных позднесредневековых источниках относится к 1430 г. и связано с передачей пограничных ворсклинских территорий родоначальнику династии князей Глинских — золотоордынскому

мурзе-перебежчику к Витовту Лексаду Мансурксановичу - Александру Глинскому. До настоящего времени никаких следов этой эпохи на территории исторического центра Полтавы не выявлено.

Таким образом, краткий обзор археологических памятников территории Полтавы свидетельствует о довольно длительной археологической предистории города, его основании в VIII-IX вв. летописными северянами как порубежного укрепленного поселения на границе со степью. История летописной Лтавы хотя и небольшим штрихом отражена в древнерусском летописном своде - "Повести временных лет", что позволяет включить Полтаву в число древнейших киево-русских населенных пунктов Левобережья Днепра, возраст которых превышает 1100 лет.

ЛПЕРАТУРА

1. **Андрієнко В.П.** Кургани раннескифского времени у с.Пожарная Балка // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины / ТД. — Харьков, 1995. — С.43-44.
2. Археологічні пам'ятки УРСР: Короткий список. — К.: Наук. думка, 1966. — С.259,260,262,263,267,268,270,271,272,275,276.
3. Археологія Української РСР. — К.: Наук. думка, 1971-1975. — Т.1. — С.73,96,141,144, карти 3,6; Т.2. — С.104,105,107; Т.3. — С.96,102,159-160,431, карти 4,5.
4. Археология Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1985-1986. — Т.1. — С.77,112-113,178,181,422-423,515; Т.2. — С.62-63,115; Т.3. — С.192,207,229-230,373.
5. **Белясв О.С.** Нові дані про бондарихинську культуру // Археологія. — К., 1984. — № 46. — С.73,77.
6. **Беляева С.А.** Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. — К.: Наук. думка, 1982. — С.27-40.
7. **Береговая Н.А.** Палеолитические местонахождения СССР // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — № 81. — С.146.
8. **Бережков Н.Г.** Хронология русского летописания. — М.: Наука, 1963. — С.187-189.
9. **Березанская С.С.** Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — 212 с.
10. **Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н.,**

Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1986. — С.8.

11. **Бовкун І.В.** Давньоруські поселення південної межі Переяславської землі // Тези Всеукраїнської наук. конф. "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С.7-8.

12. **Бовкун І.В.** Про пам'ятки бондарихинської культури Нижнього Поворскля // ТДП другої полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1991. — С.70-71.

13. **Борисковский П.И., Праслов Н.Д.** Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. — М.: Наука, 1964. — Вып. А 1-Б. — С.36.

14. **Брайчевський М.Ю.** Римська монета на Україні. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — С.161.

15. **Брайчевський М.Ю.** Т.Г.Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. — К.: Наук. думка, 1964. — С.36-60.

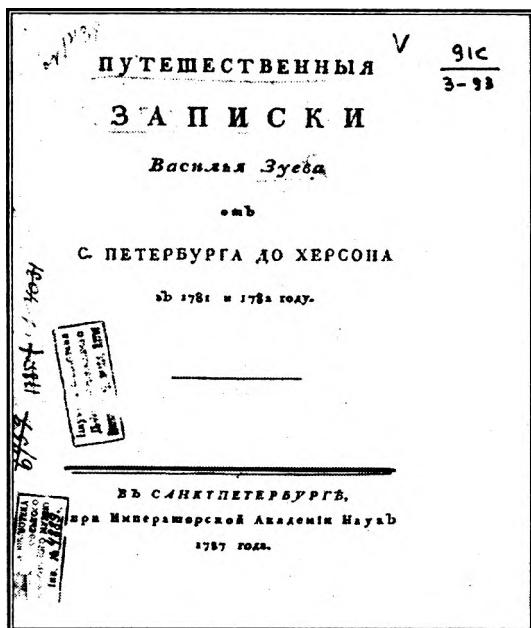

Рис.111. Титульна сторінка праці Василя Зуєва "Путешественные записки от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году" — першої наукової роботи з описом старожитностей Полтави та околиць. 1787 р. Бібл. ДІМ.

16. **Буйнов Ю.В.** Пам'ятки бондарихинської культури в басейні Ворскли // ТДП першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1989. — С.104-105.

17. **Бучневич В.** Полтавские подземелья (мины) // Полтавские губернские ведомости. — Полтава, 1891. — № 55. — 20 июля. — С.2.

18. **Вайнгорт Л.С.** Без знания прошлого невозможно настоящее и будущее // АЗ ПКМ. — Полтава: ПКМ, 1992. — Вип. 1. — С.127-128.

19. **Василевский В.Л.** Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год: Очерк по архивным данным // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1907. — Вып. 3. — С.270.

20. **Вечерський В.В.** Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С.26-44.

21. **Виноградская Л.И.** Материалы по керамическому производству XVII-XVIII вв. на Полтавщине // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар/ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.182-186.

22. **Воловик С.И.** Бондарихинская культура (проблема происхождения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1996. — 33 с.

23. **Воловик С.І.** Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли // ПАП. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.15-21.

24. **Гавриленко І.М.** Дослідження мезоліту та неоліту в межах річчя Сули і Ворскли (довоєнний період) // ТДП першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1989. — С.100-101.

25. **Гавриленко И.Н.** Новые находки мезо-неолитической эпохи в бассейне р.Ворсклы // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава: ПКМ, 1987. —

С.34-35.

26. **Гавриленко І.М.** Уламок "човника" [з Білої Гори] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — Наш каталог. — С.166. — № 3.

27. **Гавриленко І.Н., Гольник Л.В.** Литература о памятниках мезолита и неолита Полтавщины: ошибки и неточности // ОИПАП: Перв. обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: ПКМ, 1988. — С.16-17.

28. **Гавриленко М.І.** До історії археологічного відділу Полтавського ... історико-краєзнавчого музею // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.9-16.

29. **Гавриш П.Я.** Населення скіфського часу басейну Середнього Псла: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — С.20-23.

30. **Гавриш П.Я., Супруненко А.Б.** Археологические памятники г.Полтавы и окрестностей // АО 1986 г. — М.: Наука, 1988. — С.268.

31. **Гейко А.В., Гавриш П.А.** Новые данные о памятниках скифского времени в Нижнем Поворсклье // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.142-143.

32. **Гладыш К.В.** Памятники градостроительства и археологии // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.178-181.

33. **Глущенко В.П.** Клад римских денариев из с.Лукищина // НиЭ. — М.: Наука, 1989. — Т.XV. — С.19-52.

34. **Гольник Л.В.** О разведках в Поворсклье // ОИПАП: Перв. обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: ПКМ, 1988. — С.25-26.

35. **Горюнов Е.А.** Разведка на Полтавщине // АО 1971 г. — М.: Наука, 1972. — С.366.

36. **Горюнов Е.А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — 136 с.

37. **Граб В.І., Супруненко О.Б.** Археолог Олександр Тахтай. — Полтава: ПКМ, 1991. — 85 с.

38. **Григорьев А.В.** О датировке Полтавского клада // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-лі ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.85-87.

39. Давня історія України: У двох книгах / Толочко: П.П., Козак Д.Н. та ін. — К.: Либідь, 1994-1995. — Кн. 1. — 239 с.; Кн. 2. — 223 с.

40. Древняя Русь: Город, замок, село / Отв. ред. Колчин Б.А. // Археология СССР. — М.: Наука, 1985. — 432 с.

41. Естественнo-Исторический музей Полтавского губернского земства: Описание коллекций. — Полтава, 1899. — 90 с.

42. **Жук В.Н.** Где произошла битва Витовта? // Дорогами тысячелетий: Кн. третья. — М.: Молодая гвардия, 1989.

43. **Жук В.Н.** Де відбулася битва Вітовта 1399 року? // Наш рідний край: (Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях). — Полтава, 1990. — С.10-16.

44. **Жук В.** Іншомовні топоніми на Полтавщині, або що нам залишили наші далекі предки // Добромисл. — Полтава, 1993. — № 3-4. — С.121-124.

45. **Жук В.** Нове про Полтаву // Третя Полтавська наукова конф. з історичного краєзнавства: Матеріали. — Полтава, 1994. — С.8-10.

46. **Жук В.Н.** Що відомо про стародавні поселення на території нашого краю, які згадуються в літописах? // Наш рідний край: (Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях). — Полтава, 1990. — С.4-10.

47. **Журавлев О.П.** Osteологический материал из раннесрубного кургана у с.Михайлики Полтавской области // АИП. — Полтава: ПКМ, 1990. — С.56-59.

48. **Зарецкий И.А.** Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК.

— Полтава: ПУАК, 1912. — Вып. 9. — С.202-205.

49. З історії археологічних досліджень у Полтаві / Публ. Мокляка В.О. // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.25-26.

50. **Золотницька Т.М.** Знахідки XVII-XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1/2. — С.95-97.

51. **Зуев В.** Путешественные записки от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. — СПб.: при Имп. Акад. Наук, 1787. — С.208.

52. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв. до н.э. — К.: Наук. думка, 1983. — С.344-355.

53. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С.14-109.

54. **Ковпаненко Г.Т.** Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки // Археологія. — К., 1957. — Т.ХІ. — С.95.

55. **Кондратенко Т.К.** Знахідки плейстоценової фауни на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1/2. — С.122.

56. **Корзухина Г.Ф.** Русские клады IX-XIII вв. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — С.79.

57. **Корнілко Л.М., Симоненко О.В.** Сарматське поховання на Полтавщині // Археологія. — К., 1982. — № 37. — С.84-85.

58. **Костенко Ю.В.** Новые материалы с неолитического поселения в ур.Белая Гора вблизи Полтавы // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1989. — С.27-28.

59. **Котляр М.Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К.: Наук. думка, 1971. — С.42-43.

60. **Кропоткин В.В.** Клады византийских монет на территории СССР // САИ. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — Вып. Е 4-4. — С.36.

61. **Кропоткин В.В.** Клады римских монет на территории СССР

// САИ. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып. Г 4-4. — С.72.

62. Кулатова І.М. Група курганів біля мікрорайону Левада в Полтаві // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С.88-89.

63. Кулатова І. Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // Третя Полтавська наукова конф. з історичного краєзнавства: Матеріали. — Полтава, 1994. — С.11-14.

64. Кулатова І.Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.144-148.

65. Кулатова І.М. Кургани на території Полтави // ПАП. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.114.

66. Кулатова І.М. Фібула [середньосарматського часу з Білої Гори] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — Наш каталог. — С.128-129. — № 10.

67. Кулатова І., Приймак В., Супруненко О. Розкопки у Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави. — Буклет. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.

68. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.41-47.

69. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. До археологічної карти верхньої течії р.Полузірря // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.54-64.

70. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Знахідка візантійської монети VI ст. у Поворсклі // ПАП. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.85-87.

71. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в околицях Полтави (за розкопками О.С.Федоровського) // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.20-24.

72. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Пам'ятки археології на території заповідника "Поле Полтавської битви" // Північна війна та її

наслідки для України. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С.34-36.

73. **Кучера М.П.** Переяславское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М.: Наука, 1975. — С.123,124.

74. **Кучера М.П., Сухобоков О.В.** и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.12,15,171-172.

75. **Левченко Д.І.** Про вплив кліматичних змін на формування і поширення пеньківської культури // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С.30-36.

76. **Левченко Д., Приймак В., Супруненко О.** Малоперещепинський скарб (до 85-річчя унікальної знахідки). — Буклет. — Полтава: Археологія, 1997. — 8 с.

77. Летопись по Ипатьевскому списку. — СПб., 1876. — С.387.

78. Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. Махновець Л. — К.: Дніпро, 1989. — С.307.

79. **Липеровский А.** Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года? // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1907. — Вип. 3. — С.276-278.

80. **Ломакін О.О., Ломакіна С.М.** Нові пам'ятки археології в околицях м.Полтави // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.43-52.

81. **Ломакін О.О., Ломакіна С.М.** Нові пам'ятки поблизу мікрорайонів Половки і Сади у Полтаві // АЗ ПКМ. — Полтава: ПКМ, 1992. — Вип. 1. — С.166-122.

82. **Лугова Л.М.** Нові сарматські поховання на Полтавщині // ТДП першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1989. — С.111-112.

83. **Луговая Л.Н.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (1977-1986 гг.) // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава,

1987. — С.39-41.

84. **Луговая Л.Н., Шилов Ю.А.** Михайликовский курган раннесрубного времени // АИП. — Полтава: ПКМ, 1990. — С.43-56.

85. **Львова З.А.** Варварская группа вещей из Перещепинского комплекса // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1994. — Т. IV. — С.257-265, табл.

86. **Ляпушкин И.И.** Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р.Ворсклы (гор.Полтава — с.Бельск) // КСИИМК. — М., Л., 1947. — Вып. 17. — С.122-132.

87. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.94-126, 156, 172.

88. **Ляпушкин И.И.** Из истории Левобережной Украины в эпоху железа // СА. — М., 1949. — Т.ХІ. — С.385-395.

89. **Ляпушкин И.И.** Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — М., 1951. — Т.ХV. — С.17-43.

90. **Ляпушкин И.И.** Поселения эпохи железа в бассейне р.Ворсклы // КСИИМК. — М., Л., 1947. — Вып. 21. — С.97.

91. **Ляпушкин І.І.** Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території міста Полтави // АП УРСР. — К., 1949. — Т.1. — С.58-75.

92. **Ляскоронський Василь.** Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. — Вид. 2-е, репр., доп. / Упорядник Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — Препринт, вип.9. — 56 с.

93. **Ляскоронский В.Г.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — Изд. 2-е. — К., 1903. — С.163.

94. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: Сб. топографических сведений. — Полтава: ПУАК, 1917. — 105,

XIX с.

95. **Макаренко Н.** Материалы по археологии Полтавской губернии: I. Полтавский клад 1905 года // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1908. — Вып. 5. — С.201-205, фототабл.

96. **Махно Е.В.** Памятники черняховской культуры на территории УССР: (Археологическая карта) // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — С.41.

97. **Махно Е.В., Рутковская Л.М.** Разведка 1966 г. в Полтавской области // Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг. — К.: Наук. думка, 1967. — Вып. 1. — С.215-217.

98. **Мельникова И.С.** Новые находки бондарихинской культуры у с.Марки под Полтавой // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава, 1987. — С.41-42.

99. **Метц С.А.** Ложечка ранньоскіфського часу з Абазівки // АЛТУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1/2. — С.123.

100. **Мокляк В.О.** Кераміка XVII-XVIII ст. з м.Полтави // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С.67-74.

101. **Мокляк В.О.** Розвідки в Полтавській області 1994 року // ПАП. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.122-126.

102. **Моця А.П.** Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К.: Наук. думка, 1987. — 168 с.

103. Нариси стародавньої історії Української РСР / Відп. ред. С.М.Бібіков. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — С.49,187,340,367, карти 3,6.

104. **Неприна В.И.** Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — К.: Наук. думка, 1976. — С.85-88.

105. **Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.** Памятники каменного века Левобережной Украины. — К.: Наук. думка, 1986.

— С.186-188.

106. **Непріна В.І., Післарій І.О.** Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія. — К., 1972. — № 7. — С.91-95.

107. **Новицкая В.Н.** К вопросу о происхождении названия города Полтава // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1989. — С.81-83.

108. Новий тип давньоруської актовий печатки XI ст. з Полтави / Публ. Супруненко О.Б. // ПАП. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.153-154.

109. **Отрощенко В.В.** О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики в Левобережной Украине // История и археология Слободской Украины: ТДС Всеукраинской конф., посвящ. 90-летию XII Археологического съезда. — Харьков, 1992. — С.163-165.

110. **Падалка Л.В.** По вопросу о времени основания города Полтавы: (в связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского, за реку Ворсклу в 1174 году) // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн. 10. — Отд. II. — С.15-33.

111. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и м-лы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.29-35.

112. **Падалка Л.В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1905. — Вып. 1. — С.168, карта, № 80.

113. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник / Под ред. Тронько П.Т. — К.: Наук. думка, 1987. — 736 с.

114. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: ПКМ, 1985. — 56 с.

115. **Посухов В.І.** До питання про заселення Полтавщини XIV-

XVI ст. // АЛТУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1/2. — С.79-81.

116. **Приймак В.В.** Давньоруське місто Вир. — Білопілья, 1997. — С.39, табл.1.

117. **Приймак В.В.** Окремі аспекти історії північного сходу Дніпровського Лівобережжя: I тис. до н.е. — I тис. н.е. // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.164-171.

118. **Приймак В.В.** Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: Дискусійні питання, нові матеріали. — Суми-Полтава, 1997. — 38 с., 13 табл.

119. **Приймак В.В.** Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII - початку IX ст. — Суми, 1994. — С.8-42.

120. Про час заснування Полтави: Буклет-довідка / [Укл. Супруненко О.Б.]. — Полтава: Археологія, 1998. — 2 с.

121. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. — Т.VII: Малороссия / Под ред. Семенова В.П. — СПб., 1903. — С.63-72.

122. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: ПДМ, 1928. — Т.1. — С.29-62.

123. **Рудинський М.Я.** Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР: Палеоліт. Епіпалеоліт. Ранній неоліт // Антропология. — К., 1931. — Т.IV. — С.5-6.

124. **Рудинський М.Я.** Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р.Ворскла. Стація в ур.Біла Гора під Полтавою. — К.: ВУАК, 1926. — 25 с.

125. **Рыбаков Б.А.** Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. — М.: Наука, 1979. — С.37-46,60,67,141-143,154-165, 180.

126. **Рыбаков Б.А.** Киевская Русь и русские княжества XII-XIII

вв. — М.: Наука, 1982. — С.507.

127. **Салегін С.В.** Кілька пам'яток в околицях с.Ковалівка на р.Коломак // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1/2. — С.124.

128. **Седов В.В.** Восточные славяне VI-XIII вв. // Археология СССР. — М.: Наука, 1982. — С.60.

129. **Седов В.В.** Славяне в раннем средневековье. — М., 1995. — 415 с.

130. **Семенов А.И.** К реконструкции состава комплексов перещепинского круга // АС ГЭ. — Л., 1986. — Вып. 27. — С.93-95.

131. **Семенов А.И.** К реконструкции состава Макуховской находки: (из истории изучения памятников перещепинского круга) // СГЭ. — Л., 1986. — Вып. LI. — С.32-35.

132. **Семенов О.І.** Пам'ятки перещепинського кола: Можливість етнічної атрибуції // ТДП першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1989. — С.113-114.

133. **Семенов А.И.** Утраченные предметы памятников Перещепинского круга // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1989. — С.60-64.

134. **Сидоренко Г.О.** Розкопки в м.Полтаві на Червоній площі // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.26-28.

135. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — 107 с.

136. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / Отв. ред. Баран В.Д. — К.: Наук. думка, 1990. — 486 с.

137. **Смиленко А.Т.** Находка 1928 г. у г.Новые Санжары // Славяне и Русь. — М.: Наука, 1968. — С.158-166.

138. **Соколова Л.М., Супруненко О.Б.** Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1/2. — С.90-94.

139. **Соколова Л.М., Супруненко О.Б.** Археологічні знахідки

козацької доби з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів Полтавського центру археології) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 1997. — Вип. 6. — С.74-78.

140. Статистичне зведення про кургани Полтавщини Л.В.Падалки / [Публ.] Кулатової І.М. // АЛТУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1/2. — С.110-119.

141. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава: ПКМ, 1990. — С.5-42.

142. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава: УООПИК, ПКМ, 1988. — 24 с.

143. Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя р.Коломак // АЗ ПКМ. — Полтава: ПКМ, 1992. — Вип. 1. — С.40-56.

144. С[упруненко] О. Біла Гора // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.56.

145. Супруненко О.Б. Вадим Щербаківський як дослідник археології Дніпровського Лівобережжя // История и археология Слободской Украины: ТДС Всеукраинской конф., посвящ. 90-летию XII Археологического съезда. — Харьков, 1992. — С.198-199.

146. Супруненко О. Відомості про пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XIV-XVI ст. // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 1995. — Вип. 4. — С.50-54.

147. С[упруненко] О. Знахідка кам'яної сокири у с.Тахтаулове // ПАП. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.114.

148. Супруненко О. Іван Зарецький — археолог і музейний працівник // Народне мистецтво Полтавщини / ТДП наук.-теор. конф., присвяч. 70-річчю Полтавського художнього музею. — Пол-

тава: ПХМ, 1989. — С.59-65.

149. Супруненко О.Б. Іванова гора // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.311.

150. Супруненко О.Б. Іграшки XVIII ст. з Полтави // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С.62-65.

151. Супруненко А.Б. Исследования на Полтавщине // АО 1983 г. — М.: Наука, 1985. — С.361-362.

152. Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — М.-Полтава: Крыниця, 1994. — 104 с.

153. Супруненко О.Б. Маловідомі киево-руські некрополі на Полтавщині // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: М-ли польового іст.-арх. семінару. Серпень 1993 р. (с.Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). — Суми, 1993. — С.59-61.

154. Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.23-43.

155. Супруненко А.Б. Материалы скифского времени из разведок и раскопок Полтавского краеведческого музея // Киммерийцы и скифы: ТД Всесоюзного семинара, посвящ. памяти А.И.Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч.П. — С.75-76.

156. Супруненко А.Б. Материалы срубной культуры в исследованиях И.А.Зарецкого // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.43-45.

157. Супруненко О. Пам'ятки археології Полтавщини в джерелах XVI-XVII ст. // КСП. — Полтава, 1994. — С.133-142.

158. Супруненко О. Пам'ятки археології в межах Полтави // Добромисл. — Полтава, 1993. — № 2 (3). — С.88-94.

159. Супруненко О. Перші полтавські поселення // Надія. — м.Полтава. — 1993. — Жовт. — № 2. — С.3.

160. Супруненко О.Б. Перший графічний документ у історії

Полтави // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.3: Краєзнавство Полтавщини. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.14-16.

161. Супруненко А.Б. Работы в Нижнем Поворсклье и Поорелье // АО 1986 г. — М.: Наука, 1988. — С.337-338.

162. Супруненко А.Б. Работы в бассейне Ворсклы // АО 1985 г. — М.: Наука, 1987. — С.418.

163. Супруненко О. Розкажи, кургане // Зоря Полтавщини. — м.Полтава. — 1991. — 13 квіт. — № 72 (17772). — С.4.

164. Супруненко О. Розкопки в Полтаві // Комс. Полтавщини. — м.Полтава. — 1990. — 13 жовт. — № 121. — С.3.

165. Супруненко А.Б. 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея // ОИПАП: Перв. обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: ПКМ, 1988. — С.39-41.

166. Супруненко О. Сокирі-молоту... — тисячі років // ЗтаП. — К., 1982. — № 10 (512). — С.29: фото.

167. С[упруненко] О. Фляга VIII-IX ст. [із Зінців] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С.65-66.

168. Супруненко О.Б. Штрихи до біографії Г.О.Сидоренко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.1. — Полтава: ПКМ, 1992. — С.24-30.

169. Супруненко А.Б. Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель. — Полтава: Облполиграфиздат, 1988. — 16 с.

170. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — 88 с.

171. Супруненко О.О. Лунниця [XII-XIII ст. з Полтави] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — Наш каталог. — С.179-180. — № 28.

172. Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон Микити Стана // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. —

Ч.2. — С.21-25.

173. Степи Евразии в эпоху средневековья / Отв. ред. Плетнева С.А. // Археология СССР. — М.: Наука, 1981. — С.10-22,62-74,213-221,229-236.

174. Степи евразийской части СССР в скифо-сарматское время / Отв. ред. Мелюкова А.И. // Археология СССР. — М.: Наука, 1989. — С.16-28,67-79,177-214.

175. Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за м-лами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — К.: Наук. думка, 1992. — 216 с.

176. Сухобоков О.В. Население бассейнов Псла, Ворсклы и Северского Донца в эпоху Киевской Руси // ОИПАП: Перв. обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: ПКМ, 1988. — С.36-37.

177. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья: (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.16, табл.5.

178. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Археологические памятники Полтавщины // Историко-культурное наследие Полтавщины. — К., 1987. — С.135-162.

179. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опошнянское городище. — Полтава, 1995. — 92 с.

180. Суховська І.В. До питання про територію перших полтавських поселень // ТДП другої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1991. — С.69-70.

181. Суховская И.В. Рисунки в подземном ходе г.Полтавы // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.181-182.

182. Суховська І.В. Художні кахлі з Полтави XVIII ст. // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С.66-72.

183. Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обря-

ды племен черняховской культуры // САИ. — М.: Наука, 1983. — Вып. Д 1-22. — С.67-68.

184. **Тахтай А.** Археологічна робота Музею 1926/27 рр. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: ПДМ, 1928. — Т.1. — С.283-289.

185. **Тахтай О.** Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926-1928 // Антропологія. — К., 1928. — Вип.2. — С.250-256.

186. **Телегін Д.Я.** Мезолітичні пам'ятки України (IX-VI тис. до н.е.). — К.: Наук. думка, 1982. — С.85,127.

187. **Телегін Д.Я.** Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України // Археологія. — К., 1957. — Т.ХІ. — С.76-77.

188. **Телегін Д.Я.** Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР: (Карта местонахождений). — К.: Наук. думка, 1985. — С.154.

189. **Тітова О.М.** Поселення дніпро-донецької етнокультурної спільності на Полтавщині // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: ПКМ, 1991. — С.32-33.

190. **Ткаченко О.М.** Курган "Ка'яна баба" з околиць с.Бугаївка // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С.86-87.

191. **Толочко П.П.** Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — К.: Наук. думка, 1987. — 246 с.

192. **Толочко П.П.** Киев и Киевская земля в XII-XIII вв. — К.: Наук. думка, 1980. — 222 с.

193. **Толочко П.П.** Назва "Україна" в південно-руських літописах і актових документах // КС. — К., 1994. — № 3. — С.2-9.

194. **Толочко П.П.** Переяславське князівство // Історія Української РСР. — Т.1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. — К.: Наук. думка, 1977. — Кн. 1. — С.361-367.

195. Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції / Беляєва С., Абашина Н. та ін. — К.: ІА НАНУ, 1997. — Вип. 2. — 298 с.

196. **Усачук А.М., Горбов В.М., Звагельський В.Б.** Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.199-241.

197. **Черниш О.П.** Карта палеоліту УРСР // Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР. — К., 1954. — Т.ІІ. — С.88.

198. **Шовкопляс І.Г.** Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — С.8,173,186,388.

199. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.21.

200. Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. / Баран В.Д., Максимов Е.В., Смиленко А.Т. и др. — К.: Наук. думка, 1985. — 184 с.

201. **Burkitt M.C.** Archeological work in Ukrain by Professor Scerbakivskyi // The Antiquaries journal. — London, 1925. — July. — Vol. V. — Т 3. — P.273-277.

202. **Вернер Й.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат-хан на Българите. — София: Изд-во БАН, 1988. — 56 с., 31 табл.

203. **Kazanski Michel, Sodini Jean-Pierre.** Byzance et l'art "Nomade": remarques a propos de l'essai de J.Werner sur le dépôt de Malaja Peresčepina (Peresčepino) // Revue Archeologique. — Paris, 1987. — № 1. — P.71-83.

204. **Kazanski Michel, Sodini Jean-Pierre.** Note sur le peuplement de la région du Dniepr moyen pendant la seconde moitié du VII-e siècle et au VIII-e siècle // Revue Archeologique. — Paris, 1987. — № 1. — P.84-90.

* У списку літератури для статей і публікацій, а також для ряду окремих видань чи монографій вказуються конкретні сторінки, де містяться дані щодо старожитностей території та околиць Полтави.

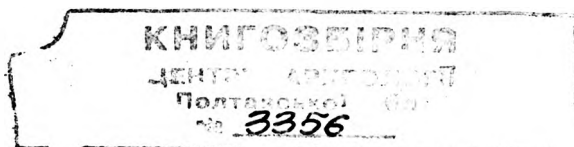

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЗ ПКМ	— Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею
АИП	— Археологические исследования на Полтавщине
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
АС ГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БАН	— Болгарская Академия Наук
ВУАК	— Всеукраїнський Археологічний Комітет
ДІМ	— Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д.І.Яворницького
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії наук
ІІМК РАН	— Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук
ЗгаП	— Знання та праця
КС	— Київська старовина
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСП	— Козацькі старожитності Полтавщини
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України

НнЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ОДПАП	— Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини
ОИПАП	— Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
ПАП	— Пам'ятки археології Полтавщини
ПДМ	— Полтавський державний музей
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей
ПУАК	— Полтавская ученая архивная комиссия
ПХМ	— Полтавський художній музей
САИ	— Свод археологических источников
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
ТД	— Тези доповідей, тези доповідей
ТДП	— Тези доповідей та повідомлень
ТДС	— Тезиси доповідей та повідомлень
УЕ	Українська енциклопедія
УООПИК	— Украинское общество охраны памятников истории и культуры
УТОПІК	— Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства Національної Академії наук
ЧИОНЛ	— Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца

ЗМІСТ

<i>Кукоба А. Т.</i> Переднє слово	3
Полтава: сторінки передісторії	5
За доби кам'яного віку	11
На межі мідного і бронзового віків	19
Землероби та кочівники бронзового віку	33
У складі лісостепової Скіфії і Сарматії	45
Свідки доби Великого переселення народів	64
Столиця сіверянського князівства на Ворсклі	77
Давньоруське літописне місто	87
Після Батисевої навали	106
Післяслово	110
Resume	112
Резюме	122
Література	134
Список скорочень	153

Список помічених помилок

Сторінка	Рядок	Надруковано	Слід читати
26	Рис.21, текстовка, 2-й зверху	досліджень	досліджень
40	10-й зверху	єнолітичного	єнеолітичного
48	9-й знизу	імпору	імпорту
51	3-й знизу	Карпусів	Карпусі
83	2-й знизу	за свідченням	за свідченням
90	7-й зверху	глибокошоло- нованої	глибокоешелоно- ваної
90	10-й зверху	Нові Санжири	Нові Санжари
92	2-й зверху	почивши	почувши
94	1-й зверху	ступав	ступив
105	9-й знизу	Новгорода- Сіверського	Новгород- Сіверська
124	13-й знизу	коротых	которых
126	14-й зверху	багатеішее	богатеішее
126	4-й знизу	свидетельству- ют	свидетельствуют о
128	6-й знизу	Хозарским	Хазарским

Науково-популярне видання

Супруненко Олександр Борисович
НА ЗЕМЛІ ПОЛТАВСЬКІЙ

Пам'ятки археології Полтави та околиць

Серія "Пам'ятки археології Полтавщини"
Випуск 4.

Тем. план видань на 1998 р., п.6.

Полтава: ВЦ "Археологія"
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації, 1998.

Худ. редактор **Золотницька Т.М.**
Комп'ютерний набір авторський.
Коректор **Курочка Т.Ф.**
Переклад на англ. мову **Коржиков Ю.В.**
Комп'ютерна верстка **Тітков О.В.**

*На четвертій сторінці обкладинки: Полтава, Червона пл. Серезька. Салтівська культура. Рубіж
X-XI ст. Бронза. Розкопки І.Кулатової та О.Григор'єва, 1990 р. Фонди ЦОДПА.*

Підп. до друку 24.03.1998. Формат 70х108/32. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 7,05. Ум.-фарб. відб. 6,03. Обл.-вид. арк. 6,28.
Тираж 1000 прим. Вид. № 50. Зам. № 4/98.
ПП Друкарня "Гротеск", м. Полтава.

